

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ
ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ»

Όνοματεπώνυμο Φοιτητή: Μακρυγιάννης Γεώργιος

Πατρώνυμο: Ευστάθιος

Επιβλέπων Καθηγητής: Στεργίου Ανδρέας

Μέλη Τριμελούς Επιτροπής:

ΒΟΛΟΣ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2019

Υπεύθυνη Δήλωση πρωτοτυπίας διπλωματικής εργασίας

Βεβαιώνω ότι είμαι συγγραφέας αυτής της διπλωματικής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στη διπλωματική εργασία. Επίσης έχω αναφέρει τις όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε αυτές αναφέρονται ακριβώς είτε παραφρασμένες. Επίσης βεβαιώνω ότι αυτή η πτυχιακή εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά ειδικά για τις απαιτήσεις του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών στην Εφαρμοσμένη Οικονομική του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Βόλος, Ιανουάριος 2019.

Ευχαριστίες

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα κ. Ανδρέα Στεργίου για τη συνεχή ενασχόληση και καθοδήγηση που πρόσφερε για την εκπλήρωση της παρούσας διπλωματικής. Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου που με στηρίζει σε όλες μου τις προσπάθειες.

Περιεχόμενα

Υπεύθυνη Δήλωση πρωτοτυπίας διπλωματικής εργασίας	2
Ευχαριστίες	3
Περίληψη	6
Abstract.....	7
1 Εισαγωγή.....	8
2 Περιγραφή του προβλήματος της οικονομικής κρίσης	10
2.1 Προηγούμενες οικονομικές κρίσεις στην Ελλάδα	10
2.2 Το χρονικό της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και τα 3 μνημόνια (2008-2018) 14	
2.2.1 Από την ένταξη στην ΟΝΕ μέχρι την Κρίση (2000 - 2007)	14
2.2.2 Η Έλευση της Κρίσης (2008-2009)	17
2.2.3 Πορεία προς το Πρώτο Μνημόνιο (2010).....	18
2.2.4 Η Πορεία προς το Δεύτερο Μνημόνιο (2011-2012).....	21
2.2.5 Η Πορεία προς το Τρίτο Μνημόνιο (2013-2015)	25
2.2.6 Μετέπειτα Εξελίξεις και Έξοδος από τα Μνημόνια (2016-2018).....	28
2.3 Εξέλιξη Βασικών Μακροοικονομικών Μεγεθών της Ευρωζώνης και της Ελληνικής Οικονομίας την Περίοδο της Κρίσης	28
2.3.1 ΑΕΠ κατά κεφαλήν	29
2.3.2 Πληθωρισμός	30
2.3.3 Ανεργία.....	31
2.3.4 Δημόσιο Χρέος	32
2.3.5 Ισοζύγιο πληρωμών.....	33
3 Οι κοινωνικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης	34
3.1 Οι οικονομικές επιπτώσεις	34
3.1.1 Κατανάλωση και Επενδύσεις	34
3.1.2 Δημόσιες Δαπάνες και Εισαγωγές-Εξαγωγές.....	38

3.1.3	Φορολογία	41
3.1.4	Μισθοί - Συντάξεις.....	45
3.1.5	Δάνεια.....	54
3.2	Κοινωνικές Επιπτώσεις	58
3.2.1	Ριζοσπαστικοποίηση Κοινωνίας: Άκρο-δεξιός και άκρο-αριστερός εξτρεμισμός - Θρησκευτική Τρομοκρατία	58
3.2.2	Υγεία - Εκπαίδευση.....	61
3.2.3	Φτώχεια - Ανισότητα	68
3.2.4	Κράτος Πρόνοιας - Κοινωνικός Αποκλεισμός.....	76
3.2.5	Μετανάστευση	80
3.2.6	Κοινωνικές Αναταραχές.....	89
3.2.7	Λοιπές Επιπτώσεις	95
4	Τελικά Συμπεράσματα – Προτάσεις.....	99
4.1	Συμπερασματικά Σχόλια	99
4.2	Προτάσεις για αντιμετώπιση των κοινωνικών επιπτώσεων	102
	Βιβλιογραφία	112

Περίληψη

Στη παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζονται και αναλύονται διεξοδικά οι κοινωνικές επιπτώσεις που επέφερε η οικονομική κρίση στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Σε αυτές τις επιπτώσεις συμπεριλαμβάνονται και οι οικονομικές καθώς ο κοινωνικός αντίκτυπος αυτών των επιπτώσεων επηρεάζει (ανέκαθεν) την κοινωνική ζωή των πολιτών μιας χώρας. Η Ελλάδα, ειδικότερα, από το 2010 και μέχρι σήμερα βιώνει μία κρίση η οποία χαρακτηρίζεται από μεγάλη μείωση της οικονομικής της ανάπτυξης και έντονη αστάθεια στα δημοσιονομικά και μακροοικονομικά της μεγέθη. Αυτό σε γενικές γραμμές οφείλεται στην εφαρμογή μέτρων λιτότητας μέσα από τα προγράμματα των μνημονίων που ακολούθησε η χώρα με την Τρόικα.

Ιστορικά, η Ελλάδα από την ίδρυση του νεοσύστατου κράτους, βρισκόταν σχεδόν πάντα σε ευάλωτη οικονομική θέση και πολλές φορές οι συνέπειες ήταν ιδιαίτερα βαρύτερες για την οικονομία και τη κοινωνία ως σύνολο. Κάτι αντίστοιχο παρατηρήθηκε και στην πρόσφατη οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις ήταν ιδιαίτερα σημαντικές, όχι μόνο στα μακροοικονομικά και δημοσιονομικά μεγέθη αλλά και σε διάφορα άλλα ζητήματα όπως περικοπές σε μισθούς και συντάξεις, αυξημένη φορολογική και δανειακή επιβάρυνση νοικοκυριών και επιχειρήσεων, αποδυνάμωση της αγοράς εργασίας, του υγειονομικού και εκπαιδευτικού συστήματος, αυξημένα ποσοστά φτώχειας, κοινωνικού αποκλεισμού και ανισότητας, αποδυνάμωση του κράτους πρόνοιας, ριζοσπαστικοποίηση κοινωνίας, μετανάστευση νέων επιστημόνων στο εξωτερικό και μαζική έλευση προσφύγων από χώρες σε εμπόλεμη κατάσταση και εκτεταμένες κοινωνικές αναταραχές της ελληνικής κοινωνίας ως αντίδραση στα μέτρα και τις αποφάσεις των εκάστοτε κυβερνήσεων, κ.λπ.

Όλες οι παραπάνω επιπτώσεις προκάλεσαν σημαντική αστάθεια σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, γι' αυτό και κρίνεται απαραίτητο, προκειμένου να αντιμετωπισθούν, να υπάρξει ένα εθνικό στρατηγικό πλαίσιο κοινωνικής συνεννόησης με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη σύνθεση απόψεων για την επίτευξη του επιθυμητού κοινωνικού αποτελέσματος.

Λέξεις-Κλειδιά: Ελλάδα, Οικονομική Κρίση, Οικονομικές Επιπτώσεις, Κοινωνικές Επιπτώσεις, Κοινωνική Συνεννόηση.

Abstract

The present dissertation examines and analyzes in detail the social impact of the economic crisis in Greece in recent years. These impacts include economic ones as well, because the social impact of those has great effect on the social life of the citizens of a country. Greece, in particular, has been experiencing an economic crisis since 2010, which is characterized by a sharp decline in the economic growth and strong volatility in fiscal and macroeconomic figures. This is generally due to the application of austerity measures through the programs of the memorandums followed by the country.

Historically, since the founding of the newly established state, Greece has almost always been in a vulnerable financial position and many times the consequences have been particularly severe for the economy and society as a whole. This has been also observed in the recent economic crisis and the impact was particularly significant not only on macroeconomic and fiscal figures but also on other issues such as wage and pension cuts, increased tax and borrowing burden on households and businesses, weakening of the labor market, health and education system, increased rates of poverty, social exclusion and inequality, weakening of the welfare state, radicalization of the society, brain drain and massive arrival of refugees from countries at war and widespread social unrest of Greek society in response to the measures and decisions of the respective governments, etc.

All the above effects have caused considerable economic, political and social instability, and it is necessary to address a national strategic framework of social understanding with as much consensus as possible to achieve the desired social outcome.

Key words: Greece, Economic Crisis, Economic Impacts, Social Impacts, Social Understanding.

1 Εισαγωγή

Ένα γεγονός-φαινόμενο που συμβαίνει σε μία κοινωνία έχει, ανάλογα με τις διαστάσεις του, θετικό ή αρνητικό αντίκτυπο στο σύνολο των ανθρώπων που την αποτελούν, είτε η κοινωνία αυτή περιορίζεται σε μία συγκεκριμένη γεωγραφική ενότητα (χώρα), είτε αναφέρεται σε ολόκληρη την ανθρωπότητα στον πλανήτη. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου γεγονότος είναι η υφιστάμενη οικονομική κρίση η οποία είχε και έχει σημαντικές επιπτώσεις στη κοινωνία σε παγκόσμιο επίπεδο. Η κρίση αυτή άρχισε να εξαπλώνεται προς τα τέλη του 2008 , ως συνέπεια της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης 2007-2008 που έλαβε χώρα στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (Η.Π.Α.), με πολύ σημαντικές συνέπειες στον ευρύτερο τραπεζικό και χρηματοπιστωτικό τομέα, που βέβαια επηρέασε στη συνέχεια και τομείς της πραγματικής οικονομίας όπως τη βαριά βιομηχανία, το εμπόριο, τον ασφαλιστικό κλάδο, την αυτοκινητοβιομηχανία κ.α. (Zestos, 2016)

Ειδικότερα, η 24η Οκτωβρίου 2008 χαρακτηρίστηκε ως "Μαύρη Παρασκευή" καθώς σημειώθηκαν απώλειες που ανήλθαν στα 3,2 τρις δολάρια στην Ευρασία, ενώ στην Ελλάδα, ξένοι επενδυτές άρχισαν να προχωρούν μαζικώς σε ρευστοποιήσεις των περιουσιακών τους στοιχείων. Μέσα σε μόλις 24 μέρες, η Ελλάδα απώλεσε περίπου 24 δις ευρώ για το δεύτερο εξάμηνο του 2008, ενώ και ο Γενικός Χρηματιστηριακός Δείκτης των Αθηνών έπεσε κάτω από τις 1.800 μονάδες παρά τα πραγματικά κέρδη που εμφάνιζαν οι ελληνικές επιχειρήσεις και τράπεζες (Εταιρία Οικονομολόγων Θεσσαλονίκης, 2011: 111).

Η εν λόγω κρίση μετατράπηκε στις αρχές του 2009 σε κρίση χρέους της Ευρωζώνης, λόγω του ότι κατέστη δύσκολο ή και αδύνατο για ορισμένες χώρες της να εξοφλήσουν ή να αναχρηματοδοτήσουν το δημόσιο χρέος τους με αμιγώς εθνικούς οικονομικούς πόρους, χωρίς τη βοήθεια υπερεθνικών θεσμών όπως η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ). Μία από τις χώρες αυτές ήταν και η Ελλάδα, η οποία στα μέσα του 2010 αναγκάστηκε να προσφύγει στο ΔΝΤ, την ΕΚΤ και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (ΕΕπ) (κοινώς «Τρόικα»), διότι το χρέος της κατέστη οικονομικά μη βιώσιμο, σύμφωνα με τα σχετικά στοιχεία για το έτος 2009 (Bitzenis, Papadopoulos, & Vlachos, 2013: 3) . Έτσι, η χώρα τα επόμενα έτη μέχρι και τον Αύγουστο του 2018 δεσμεύτηκε να

ακολουθήσει προγράμματα οικονομικής προσαρμογής, προκειμένου να λάβει μέτρα δημοσιονομικής προσαρμογής και εξυγίανσης.

Για την Ελλάδα συγκεκριμένα, μία αναδρομή στο παρελθόν αποδεικνύει εμπράκτως ότι είναι μια χώρα η οποία έχει βιώσει πληθώρα καταστάσεων οικονομικής κρίσης όπως αυτές που προκλήθηκαν από καταστροφές και πολέμους. Συχνά, τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ), όπως ίσως παρατηρούν πολλοί από εμάς, αναλύουν με τη βοήθεια διαφόρων οικονομολόγων την υπάρχουσα κατάσταση και αναφέρονται στις συνέπειες που έχει η οικονομική κρίση στον οικονομικό τομέα. Παρόλα αυτά, ελάχιστη ή και καθόλου αναφορά δεν γίνεται στις επιπτώσεις που έχει η κρίση στην κοινωνία γενικότερα και όχι μόνο στην οικονομική κατάσταση της χώρας. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η απώλεια της εργασίας η οποία συνεπάγεται ανεργία. Έτσι, εξαιτίας της νέας κατάστασης, ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων πρόκειται να μείνουν χωρίς απασχόληση και ίσως να αδυνατούν να λύσουν τα βιοποριστικά τους προβλήματα, ιδιαίτερα όσοι βρίσκονται με οικογένεια και παιδιά (Θεοδωρόπουλος, 2013).

Άλλα παραδείγματα που αποτελούν κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης είναι η εγκληματικότητα, η φτώχεια, η χειροτέρευση της σωματικής και ψυχικής υγείας, προβλήματα στις διαπροσωπικές σχέσεις των ατόμων και διάφορα άλλα. Όλα αυτά αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας εργασίας η οποία έχει σκοπό να αναδείξει τα βασικά κοινωνικά προβλήματα που ανακύπτουν κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, πέραν των καθαρά οικονομικών προβλημάτων (Θεοδωρόπουλος, 2013).

Η εργασία αυτή αποτελείται από 4 κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο, που είναι και το παρών, είναι η εισαγωγή. Το δεύτερο κεφάλαιο θα προσπαθήσει να κάνει μία αναλυτική περιγραφή του προβλήματος της κρίσης στην Ελλάδα, ιδιαίτερα μέσα από τα προγράμματα που ακολούθησε και έπειτα θα καταγράψει τις βασικές κοινωνικές επιπτώσεις που προέκυψαν από αυτά. Το τρίτο κεφάλαιο θα εστιάσει αποκλειστικά στις κοινωνικές επιπτώσεις, εμβαθύνοντας περισσότερο στα αίτια και στις διαστάσεις τους στην ελληνική κοινωνία. Τέλος, το πέμπτο κεφάλαιο αποτελεί την ολοκλήρωση της εργασίας με την παρουσίαση των κυριότερων συμπερασμάτων που προκύπτουν από την εργασία, καθώς και των μορφών αντιμετώπισης των εν λόγω κοινωνικών προβλημάτων, σχετικά με το πώς μπορεί να βελτιωθεί η κοινωνική κατάσταση στην ελληνική κοινωνία.

2 Περιγραφή του προβλήματος της οικονομικής κρίσης

Στο παρόν κεφάλαιο η εργασία επικεντρώνεται στην παρουσίαση του χρονικού της οικονομικής κρίσης που έλαβε χώρα στην Ελλάδα, ως μέρος της κρίσης χρέους της Ευρωζώνης, με ιδιαίτερη αναφορά στα 3 μνημόνια που εφαρμόστηκαν. Προτού όμως παρουσιαστεί το χρονικό αυτό, θα γίνει μία σύντομη αναφορά στις προηγούμενες οικονομικές κρίσεις που έπληξαν τη χώρα. Επιπλέον, παρουσιάζονται και οι εξελίξεις στα βασικά μακροοικονομικά μεγέθη την περίοδο της κρίσης, τόσο για την Ελλάδα όσο και για την Ευρωζώνη γενικότερα.

2.1 Προηγούμενες οικονομικές κρίσεις στην Ελλάδα

Ένας μεγάλος αριθμός οικονομολόγων και οικονομικών αναλυτών έχουν προσπαθήσει να αναλύσουν τα αίτια και τις επιπτώσεις της τρέχουσας Ελληνικής οικονομικής κρίσης (Μπασαράς, 2013: 1). Διάφορες έρευνες, μελέτες και αναλύσεις που έχουν γίνει έχουν διαπιστώσει ότι οι κύριοι, ή τουλάχιστον οι επικρατέστεροι παράγοντες που οδήγησαν στην οικονομική κρίση είναι το υπέρογκο δημόσιο χρέος, τα υψηλά ελλείμματα του δημοσίου τομέα δηλαδή οι υψηλές δημόσιες δαπάνες έναντι των δημοσίων εσόδων από φόρους, τόκους κ.λπ. (Kouretas & Vlamis, 2010: 391; Chrysoloras, 2013: 2; Γαλενιανός, 2015: 6), η αναποτελεσματική διαχείριση των δημοσίων οικονομικών (Κορρές, Λαδιάς, & Κόκκινου, 2017: 301), τα υψηλά ελλείμματα στο εμπορικό ισοζύγιο (υψηλό επίπεδο εισαγωγών έναντι εξαγωγών) (Γαλενιανός, 2015: 6).

Οι παράγοντες αυτοί θεωρούνται ότι έχουν προκαλέσει την ελληνική κρίση, τουλάχιστον σε ότι αφορά το οικονομικό κομμάτι, δημιουργώντας έτσι μεγάλα προβλήματα στη χώρα, φτάνοντας μάλιστα και στο σημείο η λέξη 'χρεοκοπία' να αποτελεί το επίκεντρο του δημοσίου διαλόγου σε καθημερινή βάση (Μπασαράς, 2013: 1). Για το θέμα αυτό έχουν υπάρξει πολλές και αντικρουόμενες απόψεις, η παρουσίαση των οποίων ξεφεύγει από τους στόχους αυτής της εργασίας. Παρόλα αυτά, τέτοιες καταστάσεις δεν είναι πρωτοφανείς στην Ελλάδα καθώς, ήδη από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, η χώρα έχει βρεθεί άλλες τέσσερις φορές στα πρόθυρα χρεοκοπίας (Μπασαράς, 2013: 1). Παρακάτω παρουσιάζονται συνοπτικά οι περιπτώσεις αυτές:

1) Η πτώχευση του 1827 και η βασιλεία του Όθωνα: Αν και η ανεξαρτησία της χώρας κηρύχθηκε επίσημα το έτος 1830, εντούτοις η αναγνώριση αυτής είχε ήδη ξεκινήσει κατά τη διάρκεια των πολέμων των ελλήνων ενάντια στους Οθωμανούς κατακτητές μεταξύ του 1821 και του 1824. Το 1827, καθώς το ελληνικό κράτος βρισκόταν ήδη "εν τη γενέσει" του, ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδος, αδυνατούσε να εξυπηρετήσει τα δύο δάνεια¹ που είχαν ληφθεί το 1824 και το 1825 από τον Γεώργιο Κουντουριώτη, προκειμένου να ενισχύσουν τον αγώνα του επαναστατημένου έθνους, καθώς αυτά κατασπαταλήθηκαν για διάφορους λόγους (π.χ. παραγγελίες πλοίων, μεσιτείες κ.λπ.)². Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια το 1831, την εξυπηρέτηση των εν λόγω δανείων ανέλαβε το 1832 ο Βασιλιάς Όθωνας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αν και ακόμη η Ελλάδα δεν ήταν οργανωμένο κράτος, εντούτοις η πτώχευση αυτή καταγράφεται στην σύγχρονη ιστορία της ως η πρώτη χρεοκοπία του έθνους (Τότσικας, 2015: 2).

2) Η πτώχευση του 1843 και η στρατιωτική επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου:

Αφότου ο βασιλιάς Όθωνας ανέλαβε την αποπληρωμή των δανείων της Επανάστασης, αυτό το πέτυχε με τη λήψη ενός νέου δανείου, τον Μάιο του 1833, ύψους 60 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων με εγγυήτριες χώρες την Αγγλία, τη Γαλλία και τη Ρωσία. Όμως ένα μεγάλο ποσό και αυτού του δανείου σπαταλήθηκε τα επόμενα χρόνια σε διοικητικά έξοδα και έξοδα λόγω εμφυλίων πολέμων, με αποτέλεσμα η ελληνική οικονομία να μην μπορεί να αναπτυχθεί.

Έτσι, την άνοιξη του 1843, ο Όθωνας αναγκάζεται να πάρει μέτρα λιτότητας τα οποία όμως δεν κατάφεραν να συγκεντρώσουν το απαιτούμενο χρηματικό ποσό για την αποπληρωμή της ετήσιας δόσης του δανείου, κάτι που η κυβέρνηση έκανε γνωστό το καλοκαίρι του ίδιου έτους. Η λύση και σε αυτή τη περίπτωση ήταν η λήψη ενός νέου δανείου από τις εγγυήτριες χώρες για την αποπληρωμή των παλαιότερων δανείων. Αντί όμως για αυτό, οι εν λόγω χώρες υπέγραψαν για την Ελλάδα ένα μνημόνιο με πολύ σκληρά αντιλαϊκά μέτρα, το οποίο είχε ως αποτέλεσμα την απότομη αύξηση του δημοσίου χρέους της χώρας.

¹ Το δάνειο του 1824 ήταν ύψους 800.000 στερλινών και στην Ελλάδα έφτασαν περίπου 320.000 στερλίνες διότι υποτιμήθηκε κατά 60% της ονομαστικής του αξίας. Αντίστοιχα, το δάνειο του 1825 ήταν ύψους 2.000.000 στερλινών και με την υποτίμηση της ονομαστικής του αξίας, περίπου 45%, η χώρα έλαβε συνολικά 1.100.000 στερλίνες.

² Συνολικά, από τα δύο δάνεια που έλαβε η Ελλάδα, το διαθέσιμο ποσό τους ανήλθε στις 200.000 στερλίνες περίπου.

Εν τέλει, η οικονομική κρίση και οι πολιτικές εξελίξεις οδήγησαν στην στρατιωτική επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου το 1843, όπου ο Όθωνας αναγκάστηκε να αποδεχθεί τη παραχώρηση συντάγματος και, λόγω της γενικευμένης οικονομικής-πολιτικής αστάθειας, κήρυξε στάση πληρωμών επισήμως (Τότσικας, 2015: 5; Chrysoloras, 2013: 8).

3) Το «Δυστυχώς, επτωχεύσαμεν» του 1893 και το κίνημα στο Γουδί: Τα χρόνια που ακολούθησαν μετά το 1843, η Ελλάδα βρισκόταν σε έντονη οικονομική εξαθλίωση και πολιτικές αναταραχές, κυρίως τη περίοδο που είχε ξεσπάσει ο Κριμαϊκός Πόλεμος (1854-1856), ωστόσο από το 1860 και μετά, η χώρα σταδιακά παρουσιάζει σημάδια οικονομικής ανάκαμψης, κυρίως στους τομείς της ναυτιλίας, της βιομηχανίας και των τραπεζών. Το 1881, την πρωθυπουργία της χώρας αναλαμβάνει ο Χαρίλαος Τρικούπης και έθεσε ως στόχο την εφαρμογή ενός προγράμματος εκτέλεσης μεγάλων έργων υποδομής, τα οποία θα χρηματοδοτούσε από τα έσοδα των κρατικών μονοπωλίων αλατιού και σπύρων, έσοδα από υψηλή φορολογία και υπέρμετρο εξωτερικό δανεισμό.

Έτσι, τη περίοδο 1879-1890, η χώρα συνήψε έξι εξωτερικά δάνεια τα οποία συνολικά ανέρχονταν στα 640.000.000 γαλλικά φράγκα. Όμως κι εδώ οι υποτιμήσεις ήταν σημαντικές³, όπως και το ότι ένα μεγάλο μέρος των δανείων προοριζόταν για την πληρωμή τοκοχρεολυσίων και στρατιωτικών δαπανών, κατά συνέπεια τα έργα υποδομής χρηματοδοτούνταν κυρίως από τη φορολογία. Αυτό προκάλεσε την αντίδραση του ελληνικού λαού και στο διάστημα 1890-1893, η χώρα βίωσε έντονη πολιτική αστάθεια και εφαρμόστηκαν σκληρά μέτρα λιτότητας που προκάλεσαν γενικευμένη λαϊκή αντίδραση. Σε συνδυασμό δε και με την κατάρρευση της διεθνούς τιμής της σταφίδας, τότε ένα από τα κύρια εμπορικά προϊόντα, η χώρα βρέθηκε εκ νέου σε οικονομικό αδιέξοδο και αυτό οδήγησε τον Τρικούπη να ανακοινώσει επίσημα τη πτώχευση του κράτους με τη γνωστή φράση: «Κύριοι, δυστυχώς, επτωχεύσαμεν»!

Από εκεί και έπειτα, τα επόμενα χρόνια έγιναν διάφορες προσπάθειες για να γίνουν ριζικές μεταρρυθμίσεις, ωστόσο ήταν κυρίως διοικητικού χαρακτήρα (π.χ. αποκέντρωση). Ριζικές αλλαγές σε διάφορους τομείς πραγματοποιήθηκαν από το

³ Στη χώρα έφτασαν περίπου 450.000.000 φράγκα λόγω της χαμηλής φερεγγυότητας της.

1909 και μετά, όπου εκδηλώθηκε το Κίνημα στο Γουδί από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο ο οποίος, σε συνεργασία με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, εγκαινιάζει μία νέα περίοδο πολιτικής κυριαρχίας στη χώρα (Τότσικας, 2015: 8).

4) Η πτώχευση του 1932 και η εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Μεταξά: Η

περίοδος που ακολουθεί μετά το Κίνημα στο Γουδί και την επικράτηση του Ελευθέριου Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή χαρακτηρίζεται από τη συμμετοχή της Ελλάδας στους δύο Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) και στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918). Η επιτυχία της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου και η απελευθέρωση μίας πληθώρας πόλεων και περιοχών από τον τουρκικό ζυγό κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων ήταν σημαντικός σταθμός για την μετέπειτα πορεία της χώρας. Παρόλα αυτά, οι καταστροφές από τους πολέμους ήταν σημαντικές και ο Βενιζέλος στηρίχθηκε αποκλειστικά στον εξωτερικό δανεισμό για την χρηματοδότηση των στρατιωτικών/αμυντικών δαπανών (Τότσικας, 2015: 11).

Στη συνέχεια, τη δεκαετία του '20 ακολούθησε η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 με την έλευση μεγάλου αριθμού προσφύγων στη χώρα, κάτι το οποίο προκάλεσε μεγάλη πολιτική αστάθεια, ενώ η οικονομική κατάσταση της χώρας έγινε σταδιακά δυσμενέστερη όταν την 24η Οκτωβρίου 1929 (η λεγόμενη «Μαύρη Πέμπτη») συνέβη η Μεγάλη Οικονομική Κρίση (Κραχ) στις Η.Π.Α., στο Χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης. Έτσι, το 1931, ο υψηλός εξωτερικός δανεισμός, η μείωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών εξαγωγών καπνού, σταφίδας και ελαιολάδου, η ολοένα και μεγαλύτερη συσσώρευση εξωτερικού χρέους και η εγκατάλειψη του «κανόνα του χρυσού» είχαν σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία τραπεζικού «πανικού» και την φυγάδευση κεφαλαίων στο εξωτερικό (Chrysoloras, 2013: 8; Τότσικας, 2015: 11).

Στις αρχές του 1932, όντας πλέον η κατάσταση μη αναστρέψιμη, ο Βενιζέλος έκανε μία ύστατη προσπάθεια να συνάψει δάνειο με τους ξένους εταίρους, χωρίς όμως επιτυχία. Έτσι, την 1η Μαΐου του ίδιου έτους, ο Βενιζέλος ανακοίνωσε στη Βουλή την στάση πληρωμών και την πτώχευση της Ελλάδας. Έκτοτε, μέχρι και το 1936, οι πολιτικές και κοινωνικές αναταράξεις ήταν εκτεταμένες μέχρι που εγκαθιδρύθηκε η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος ανέλαβε την αποπληρωμή

του εξωτερικού χρέους της Ελλάδας συνάπτοντας νέα δάνεια, κυρίως από την Αγγλία και την Γερμανία (Τότσικας, 2015: 12).

Οι προαναφερόμενες οικονομικές κρίσεις της Ελλάδας είναι οι κυριότερες περιπτώσεις που έχουν καταγραφεί στην σύγχρονη ελληνική ιστορία. Το επόμενο διάστημα, δηλαδή από το 1937 έως και το 1999, οι εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις προσπάθησαν να ανασυγκροτήσουν τη χώρα η οποία είχε πληγεί σημαντικά σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, ιδίως από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1944). Η έμφαση όμως δόθηκε στον εξωτερικό δανεισμό για την ανάπτυξη έργων υποδομής, κάτι το οποίο προκάλεσε εκτίναξη του εξωτερικού δημόσιου χρέους και μάλιστα σε επίπεδα πάνω από το 100% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ). Επιπλέον, η παραγωγική βάση της χώρας συρρικνώθηκε ενώ οι μεταρρυθμίσεις στη φορολογία δεν ήταν ευνοϊκές, ιδιαίτερα για τα κατώτερα λαϊκά στρώματα, ακόμη και μετά την είσοδο της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) το 1981. Τέλος, στις αρχές του 21ου αιώνα, η είσοδος της χώρας στην Ευρωζώνη (2001) δεν οδήγησε σε συρρίκνωση του χρέους ενώ η παγκόσμια οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2007 έδειξε ότι η ΕΕ παρουσίασε σημαντικές ελλείψεις ως προς τη διαχείριση της κρίσης. (Chrysoloras, 2013: 10; Τότσικας, 2015: 13).

2.2 Το χρονικό της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και τα 3 μνημόνια (2008-2018)

2.2.1 Από την ένταξη στην ΟΝΕ μέχρι την Κρίση (2000 - 2007)

Οι διαδικασίες της Ελλάδας για την οικονομική της ενσωμάτωση σε μία ομάδα χωρών με κοινό νόμισμα είχαν ήδη ξεκινήσει από τις αρχές της δεκαετίας του '90. Ειδικότερα, την τριετία 1989-1993, την κυβέρνηση της χώρας ανέλαβε η Νέα Δημοκρατία (ΝΔ) με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη. Στόχος της κυβέρνησης αυτής ήταν η εκπόνηση ενός φιλελεύθερου προγράμματος σταθεροποίησης της οικονομίας και συγκράτησης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Λόγω όμως εγγενών αδυναμιών και έντονων κοινωνικών αντιδράσεων, το πρόγραμμα πέτυχε μερικώς τους στόχους του και στη συνέχεια μετεξελίχθηκε σε ένα Πρόγραμμα Σύγκλισης, το οποίο προϋπέθετε την μείωση τόσο των ελλειμμάτων όσο και του πληθωρισμού μέσω αυστηρής οικονομικής πολιτικής, προκειμένου η χώρα να ενταχθεί στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (Ο.Ν.Ε.). Ωστόσο το εν λόγω

πρόγραμμα δεν εφαρμόστηκε ποτέ επειδή η κυβέρνηση έχασε την δεδηλωμένη (Λώλος, 2011: 2; Chrysoloras, 2013: 13).

Έπειτα, την περίοδο 1993-1996, την εξουσία στη χώρα αναλαμβάνει το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ) με πρωθυπουργό τον Ανδρέα Παπανδρέου. Η νέα κυβέρνηση, στη βάση του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της χώρας, εφάρμοσε ένα αναθεωρημένο Πρόγραμμα Σύγκλισης το οποίο κατάφερε να περιορίσει σε σημαντικό βαθμό τα ελλείμματα και το χρέος του δημοσίου. Αυτή η διαδικασία συνεχίστηκε και τις επόμενες τετραετίες (1996-2000, 2000-2004), όταν το ΠΑΣΟΚ παρέμεινε στην εξουσία αλλά την πρωθυπουργία ανέλαβε ο Κωνσταντίνος Σημίτης (Λώλος, 2011: 2; Chrysoloras, 2013: 14). Έτσι, επιταχύνθηκε ακόμη περισσότερο η μείωση των ελλειμμάτων και του πληθωρισμού και τελικά, τον Ιούνιο του 2000, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο αποφάσισε ότι η Ελλάδα πληρούσε τα μακροοικονομικά και δημοσιονομικά κριτήρια της Συνθήκης του Μάαστριχτ, έλλειμμα μικρότερο του 3%, και έτσι έγινε δεκτή ως το 12ο μέλος της ΟΝΕ καθώς 11 χώρες της ευρωζώνης είχαν ήδη υιοθετήσει το νέο κοινό νόμισμα, το ευρώ, από το 1999 (Chrysoloras, 2013: 15; Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 11).

Ως αποτέλεσμα, από την 1η Ιανουαρίου 2001, η Ελλάδα συμμετείχε στο ενιαίο νόμισμα, παρά το γεγονός ότι διαρθρωτικά προβλήματα και μακροοικονομικές ανισοροπίες δεν είχαν πλήρως αντιμετωπιστεί. Εντούτοις, επετεύχθησαν τα εξής (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 12):

- μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος από 13,6% του ΑΕΠ το 1993 σε 3,1% το 1999 και ταυτόχρονη αύξηση του πρωτογενούς πλεονάσματος από 2,7% του ΑΕΠ το 1994 σε 4,3% το 1999.
- αύξηση του ΑΕΠ με ρυθμό 2% ετησίως, και βαθμιαία επιτάχυνση του σε 3,4% το 1999.
- μείωση του πληθωρισμού από διψήφιο νούμερο στο 6,8% κατά μέσο όρο ανά έτος τη περίοδο 1994-1999 και στο 2,1% το 1999. Παράλληλα, μειώθηκαν σημαντικά και τα επιτόκια δανεισμού του Δημοσίου.
- σταθεροποίηση του δημοσίου χρέους λόγω των υψηλών ρυθμών ανάπτυξης και των στόχων των προγραμμάτων σύγκλισης. Ειδικότερα, το δημόσιο χρέος

μειώθηκε από 110,1% του ΑΕΠ το 1993 στο 104,6% το 1999, πληρώντας έτσι το δεύτερο δημοσιονομικό κριτήριο της Συνθήκης του Μάαστριχτ.

Ταυτόχρονα, με την είσοδο της Ελλάδας στην ΟΝΕ, η Τράπεζα της Ελλάδας έγινε μέλος του Ευρωπαϊκού Συστήματος Κεντρικών Τραπεζών (Ε.Σ.Κ.Τ.), του οποίου απώτερος σκοπός είναι η διασφάλιση της σταθερότητας των τιμών σε μεσοπρόθεσμο ορίζοντα. Έτσι, με το ευρώ πλέον σε κυκλοφορία, η ελληνική οικονομία τη περίοδο 2001-2007, έδειξε σημαντικά σημάδια ανάκαμψης που βαθμιαία θα εξασφάλιζαν μία ανταγωνιστική και διατηρήσιμη ανάπτυξη, λόγω της εξυγίανσης του παραγωγικού της προτύπου. (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 12).

Ειδικότερα, η ανάπτυξη της οικονομίας ήταν ταχεία και στηρίχθηκε κατά κόρον στην αυξημένη εγχώρια ζήτηση. Έτσι, για την περίοδο 2001-2007, ο μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας ήταν περίπου 4,2%, η οποία προκλήθηκε από μία σημαντική αύξηση του ρυθμού της ιδιωτικής κατανάλωσης, επίσης κατά 4,2%. Επιπλέον, οι επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο αυξήθηκαν κατά 7,9%, δηλαδή με ακόμη υψηλότερο μέσο ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης, κάτι που οφειλόταν στην μείωση των επιτοκίων δανεισμού και στην αύξηση του αριθμού των κατοικιών (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 15).

Τα παραπάνω συνέβαλαν ουσιαστικά στην ταχεία ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, με την διεύρυνση και των εμπορικών δραστηριοτήτων. Παρόλα αυτά, ο πληθωρισμός ο οποίος βρισκόταν κατά μέσο όρο στο 3,3% παρέμεινε μεν σε χαμηλά επίπεδα, πλην όμως ήταν ελαφρά υψηλότερος σε σχέση με τον μέσο όρο της ευρωζώνης και αυτό σταδιακά οδήγησε στην μείωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Επιπλέον, και τα δημοσιονομικά ελλείμματα εμφάνισαν μικρές τάσεις ανόδου λόγω του ότι η δημοσιονομική πολιτική δεν παρέμεινε περιοριστική αλλά στη συνέχεια, ιδίως τη τετραετία 2004-2007, όπου στη κυβέρνηση επανήλθε η ΝΔ με πρωθυπουργό τον Κώστα Καραμανλή, μετατράπηκε σε επεκτατική, διογκώνοντας έτσι σε μεγάλο βαθμό τα εν λόγω ελλείμματα (Λώλος, 2011: 2). Αυτοί ήταν οι βασικοί παράγοντες που αργότερα έγιναν εμφανείς όταν η χώρα εισήλθε στην Οικονομική Κρίση που ξεκίνησε το 2008 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 15).

2.2.2 Η Έλευση της Κρίσης (2008-2009)

Η παγκόσμια οικονομική κρίση που ουσιαστικά ξεκίνησε το 2008 βρήκε την Ελλάδα σε μία ιδιαίτερα ευάλωτη θέση. Ήδη από το 2007, το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών της Ελλάδας έφθασε το 15,9% του ΑΕΠ, το δημοσιονομικό έλλειμμα ανήλθε στο 6,5% και το δημόσιο χρέος στο 103,1%. Και για τα τρία αυτά μέτρα, η Ελλάδα ήταν σε πολύ κακή οικονομική κατάσταση σε σύγκριση με άλλες χώρες της όπως την Ιρλανδία, την Ιταλία, την Πορτογαλία και την Ισπανία. Το τραπεζικό σύστημα της Ελλάδας ήταν επίσης ευάλωτο. Ενώ ο λόγος των δανείων του ιδιωτικού τομέα προς το ΑΕΠ στην Ελλάδα ήταν χαμηλότερος από ότι στην Ιρλανδία, την Πορτογαλία και την Ισπανία, η έκθεση των ελληνικών τραπεζών στον ευρωπαϊκό και διεθνή ανταγωνισμό ήταν μεγαλύτερη από ότι στις χώρες αυτές (Gourinchas, Philippon, & Vayanos, 2016: 5&14)

Μετά τις πρόωρες εκλογές του 2007, στις οποίες επανεκλέχθηκε η ΝΔ με πρωθυπουργό τον Κώστα Καραμανλή (Λώλος, 2011), η κυβέρνηση καθυστέρησε να εκτιμήσει τη σοβαρότητα της κατάστασης από την επικείμενη κρίση. Αν και έγιναν προσπάθειες ώστε τα δημοσιονομικά ελλείμματα να αποτυπωθούν στο «Επικαιροποιημένο Πρόγραμμα Σταθερότητας και Ανάπτυξης», εντούτοις αυτό δεν στηριζόταν σε αντικειμενικές προβλέψεις. Το 2008, το τότε έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης καταγράφηκε πάνω από το 4% του ΑΕΠ, με αποτέλεσμα η Ελλάδα, τον Απρίλιο του 2009, να υπαχθεί στη Διαδικασία Υπερβολικού Ελλείμματος, ενώ το δημόσιο χρέος αυξήθηκε, προσεγγίζοντας το 97% ως ποσοστό του ΑΕΠ (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 36).

Μετά τις πρόωρες εκλογές του Οκτωβρίου του 2009, τη κυβέρνηση της χώρας αναλαμβάνει και πάλι το ΠΑΣΟΚ με πρωθυπουργό τον Γιώργο Παπανδρέου (Λώλος, 2011). Αυτό το έτος ήταν εξαιρετικά κρίσιμο, καθώς προέκυψαν προβλήματα μεγάλης οξύτητας, τα οποία, ενώ προϋπήρχαν, παραβλέφθηκαν μέσα σε ένα κλίμα εφησυχασμού που τροφοδοτήθηκε από την ανάπτυξη των προηγούμενων ετών. Ωστόσο, με την έλευση της παγκόσμιας κρίσης, τα προβλήματα δεν μπορούσαν πλέον να ελεγχθούν και η αντιμετώπιση τους απαιτούσε άμεσα έκτακτα μέτρα και συντονισμένες, μακροπρόθεσμες προσπάθειες, οι οποίες ήταν δύσκολο, τουλάχιστον σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, να καταβληθούν (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 37).

Ένας δεύτερος καθοριστικός παράγοντας ήταν ο σοβαρός αντίκτυπος του πολιτικού κύκλου στην προσπάθεια έγκαιρης αντιμετώπισης των προβλημάτων αυτών. Το 2009 συγκεκριμένα ήταν το έτος δύο εκλογών, αφενός για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (Ευρωεκλογές 2009) την άνοιξη και αφετέρου, για το ελληνικό Κοινοβούλιο τον Οκτώβριο, όπως αναφέρθηκε και στην προηγούμενη παράγραφο. Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν, όχι μόνο στην αύξηση των δημόσιων δαπανών και στη χαλάρωση του μηχανισμού είσπραξης των φόρων, αλλά επίσης εμπόδισε το σύνολο του πολιτικού συστήματος να συγκλίνει σε μια ελάχιστη βάση συνδιαλλαγής προκειμένου να αντιμετωπίσει έκτακτες περιστάσεις που ήταν προφανές ότι θα σχηματίζονταν στην πορεία (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 40).

Επιπλέον, η ύφεση του 2008-2009 είχε δυσμενείς επιπτώσεις τόσο στον τουρισμό όσο και στη ναυτιλία, τους θεμελιώδεις τομείς της οικονομίας, ενώ η επικείμενη κατάρρευση της τράπεζας Lehman Brothers και η επακόλουθη συρρίκνωση της προσφοράς χρήματος είχαν καταστροφικές επιπτώσεις σε μια οικονομία που στηριζόταν στην ιδιωτική κατανάλωση και τις δημόσιες επενδύσεις. Λόγω αυτών και όλων των προαναφερομένων, η Ελλάδα εν τέλει εισήλθε σε φάση ύφεσης η οποία τα επόμενα χρόνια μετατράπηκε σε κρίση. Το πραγματικό πρόβλημα, ωστόσο, ήταν ότι, όταν τα δημοσιονομικά ελλείμματα υπερέβησαν τον ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ, το τεράστιο δημόσιο χρέος της χώρας ήταν πρακτικά αδύνατον να εξυπηρετηθεί, καθώς η ρευστότητα στην ελληνική οικονομία ήταν πολύ χαμηλή (Chrysoloras, 2013: 18).

2.2.3 Πορεία προς το Πρώτο Μνημόνιο (2010)

Το έτος 2010, η χρηματοπιστωτική κρίση εξελίχθηκε σε κρίση κρατικού χρέους σε ορισμένες χώρες της ζώνης του ευρώ, απειλώντας άμεσα τη σταθερότητα της ΟΝΕ. Η Ελλάδα ήταν στο επίκεντρο του δημοσίου διαλόγου, ως η ασθενέστερη οικονομία της ζώνης του ευρώ, με διογκωμένα ελλείμματα και σοβαρά διαρθρωτικά προβλήματα (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 61). Στις 9 Φεβρουαρίου 2010, η ελληνική κυβέρνηση, μετά από πιέσεις των ξένων ηγετών, αποφάσισε να εφαρμόσει ένα πακέτο μέτρων λιτότητας που αφορούν τον δημόσιο τομέα, με στόχο την συρρίκνωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Τα μέτρα αυτά περιελάμβαναν το "πάγωμα" των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων, περικοπές επιδομάτων της τάξης του 10%, περικοπές υπερωριών (κατά 30%) και οδοιπορικών, την κατάργηση της αποζημίωσης

για τη συμμετοχή σε ομάδες και επιτροπές εργασίας και την εφαρμογή εισοδηματικής πολιτικής στα μισθολόγια των Δημόσιων Επιχειρήσεων Και Οργανισμών (ΔΕΚΟ), των Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου (ΝΠΔΔ) και των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ)⁴ (Μπασαράς, 2013: 2).

Τα παραπάνω μέτρα δεν είχαν την αναμενόμενη εξέλιξη και το επόμενο διάστημα ο κίνδυνος μίας επερχόμενης στάσης πληρωμών ήταν πλέον ορατός. Για την αποφυγή του ενδεχομένου αυτού η ελληνική κυβέρνηση ανακοίνωσε στις 3 Μαρτίου 2010 την εφαρμογή δεύτερου πακέτου μέτρων λιτότητας, τα κυριότερα εκ των οποίων ήταν τα εξής⁵:

- "Πάγωμα" στους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων, καθώς και στις συντάξεις,
- μείωση 30% στο δώρο των Χριστουγέννων και του Πάσχα, καθώς και των επιδομάτων αδειάς των δημοσίων υπαλλήλων,
- μείωση επιδομάτων δημοσίων υπαλλήλων κατά 12%,
- μείωση των αποδοχών υπαλλήλων σε ΔΕΚΟ, ΝΠΔΔ και ΟΤΑ κατά 7%,
- αύξηση συντελεστών ΦΠΑ κατά 10%,
- αύξηση του φόρου στη βενζίνη κατά 15%,
- επαναφορά τεκμηρίων διαβίωσης σε όλα ανεξαιρέτως τα αυτοκίνητα,
- επέκταση των τεκμηρίων διαβίωσης σε όλα ανεξαιρέτως τα ακίνητα και
- αύξηση φόρων εισαγωγής επί της αξίας των εισαγόμενων αυτοκινήτων, από 10% έως 30%.
- Επιβολή έκτακτης εισφοράς σε εισοδήματα άνω των 100.000 ευρώ.

Παρά όμως την εφαρμογή των μέτρων λιτότητας, η Ελλάδα δεν κατάφερε να βελτιώσει την θέση της στις διεθνείς αγορές, με αποτέλεσμα στις 23 Απριλίου 2010, έπειτα από διάγγελμα του πρωθυπουργού Γ.Α. Παπανδρέου στο Καστελόριζο, να προσφύγει στον μηχανισμό στήριξης που συγκρότησαν από κοινού το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) και η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.). Έτσι, στις αρχές Μαΐου 2010, κατέστη σαφές ότι το πρόβλημα μιας χώρας είχε γίνει πρόβλημα για ολόκληρη την ευρωζώνη και οι

⁴ <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=130472>

⁵ <http://www.enet.gr/?i=issue.el.home&date=04/03/2010&id=137789>

ευρωπαϊοί ηγέτες έπρεπε να λάβουν σημαντικές αποφάσεις για την αντιμετώπιση της κρίσης και την αποφυγή της επανάληψης αυτής (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 61).

Για τον λόγο αυτόν, το ΔΝΤ και οι υπόλοιπες (τότε 15) χώρες της Ευρωζώνης συμφώνησαν με την Ελλάδα να προσφέρουν οικονομική βοήθεια στην τελευταία ύψους 30 δις και 80 δις ευρώ αντίστοιχα, υπογράφοντας ένα **Μνημόνιο (Memorandum)** που το συνόδευαν ουσιαστικά τρία επιμέρους μνημόνια⁶:

1. Μνημόνιο Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής Πολιτικής (ΜΟΧΠ),
2. Τεχνικό Μνημόνιο Συνεννόησης (ΤΜΣ) και
3. Μνημόνιο Συνεννόησης στις Συγκεκριμένες Προϋποθέσεις Οικονομικής Πολιτικής (ΣΠΟΠ).

Έπειτα από την υπογραφή του πρώτου Μνημονίου, σχηματίστηκε μία ομάδα εκπροσώπων από το ΔΝΤ, την ΕΚΤ και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (ΕΕ), η οποία έμεινε γνωστή με το όνομα "Τρόικα", με σκοπό τον έλεγχο και την αξιολόγηση της προόδου του προγράμματος εφαρμογής των όρων του μνημονίου. Οι όροι του μνημονίου αυτού ήταν ενδεικτικά οι εξής⁷:

- Κατάργηση του 13ου και 14ου μισθού του Δημοσίου Τομέα σε όσους έχουν αποδοχές άνω των 3000, στους υπόλοιπους αντικαθιστάτε με επίδομα 500 ευρώ .
- Περαιτέρω περικοπή επιδομάτων 8% στα επιδόματα των δημοσίων υπαλλήλων και 3% στους υπαλλήλους των ΔΕΚΟ που δεν έχουν επιδόματα.
- Αντικατάσταση με επίδομα 800 ευρώ της 13ης και 14ης σύνταξης στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα .
- "Πάγωμα" μισθών και συντάξεων.
- Μείωση των συντάξεων.
- Αύξηση 10% σε όλους τους συντελεστές Φ.Π.Α. Ειδικότερα, ο συντελεστής του 21% αυξήθηκε σε 23%, ο συντελεστής του 10% σε 11% και ο

⁶ <https://www.in.gr/2018/05/04/economy/oikonomikes-eidiseis/arxi-tis-tragodias-okto-xronia-apo-tin-ypografi-tou-protou-mnimoniou/>

⁷<https://www.news247.gr/oikonomia/oi-deka-oikonomikoi-stathmoi-ton-mnimonion-kai-oi-aities-tis-krisis.6641361.html>

συντελεστής του 5% σε 5,5%. Όλοι αυτοί τέθηκαν σε ισχύ από 1η Ιανουαρίου 2011.

- Αύξηση κατά 10% επιπλέον στους φόρους κατανάλωσης σε ποτά, τσιγάρα, καύσιμα, καθώς και στους φόρους πολυτελείας.
- Επιβολή έκτακτης εισφοράς στις επιχειρήσεις.
- Αύξηση του ορίου απολύσεων και μειώσεις στον κατώτατο μισθό και τις αποζημιώσεις για υπερωριακή απασχόληση

Καθώς και διάφορα άλλα μέτρα. Όπως ήταν αναμενόμενο, η ανακοίνωση και εφαρμογή των παραπάνω τριών πακέτων μέτρων λιτότητας συνοδεύτηκε από έντονη λαϊκή αντίδραση με τη δημιουργία μίας σειράς διαδηλώσεων και πανελλαδικών απεργιών, οι οποίες έγιναν εντονότερες το επόμενο διάστημα. Αναλυτική περιγραφή αυτών θα δοθεί στο επόμενο κεφάλαιο όπου θα περιγραφτούν οι κοινωνικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης.

2.2.4 Η Πορεία προς το Δεύτερο Μνημόνιο (2011-2012)

Σχεδόν έναν χρόνο μετά από την υπογραφή του Πρώτου Μνημονίου, η έκθεση αξιολόγησης από την Τρόικα διαπίστωνε ότι υπάρχουν σημαντικές αποκλίσεις της εφαρμογής των όρων του μνημονίου από τους στόχους του προγράμματος, με τα ελλείμματα στο δημόσιο και το δημόσιο χρέους να παραμένουν ακόμη σημαντικά. Η δημοσιονομική προσαρμογή σε γενικές γραμμές κρίθηκε αρκετά προβληματική, με αστοχίες και καθυστερήσεις στην εφαρμογή των όρων οι οποίες στερούσαν από την ελληνική οικονομία τα αναγκαία έσοδα για την αποπληρωμή του χρέους της προς τους δανειστές της. Προς τα μέσα του 2011 διαπιστώθηκε ότι το πρόγραμμα έβαινε προς εκτροχιασμό και την χώρα να οδεύει προς μία (νέα) χρεοκοπία. Για τον λόγο αυτόν, στις 29 Ιουνίου του 2011 ψηφίστηκε από την Ελληνική Βουλή το Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής (ΜΠΔΣ) 2012-2015, με πρωταρχικούς σκοπούς την επίτευξη πρωτογενών πλεονασμάτων, αποκρατικοποιήσεις και αξιοποίηση δημόσιας περιουσίας για τον έλεγχο της δυναμικής του χρέους, μεταξύ άλλων (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 99).

Παρά όμως τη μεγάλη δέσμη δημοσιονομικών μέτρων που περιελάμβανε το εν λόγω πλαίσιο, στη πορεία δεν κατόρθωσε να επιτύχει τα προσδοκώμενα και έτσι οι διεθνείς αγορές αντέδρασαν αρνητικά. Ως συνέπεια, οι διαφορές αποδόσεων των

ομολόγων (spread) μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας αυξήθηκαν σημαντικά⁸ ενώ οι τρεις πιστοληπτικοί οίκοι αξιολόγησης (Moody's, Fitch, Standard & Poor's (S&Ps)) υποβάθμισαν την πιστοληπτική ικανότητα της χώρας σε τέτοιο βαθμό που βρέθηκε στο χείλος της χρεοκοπίας (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 102).

Έτσι, στις 26 Οκτωβρίου 2011 συγκλήθηκε Σύνοδος Κορυφής της ΕΕ ώστε να καταρτιστεί ένα οριστικό πρόγραμμα αντιμετώπισης της κρίσης στη ζώνη του ευρώ. Το πρόγραμμα αυτό περιελάμβανε κατά κύριο λόγο, νέα οικονομική βοήθεια για την Ελλάδα με παροχή δανείου ύψους 130 δις ευρώ, καθώς και την αναδιάρθρωση του χρέους της με πρόβλεψη για "κούρεμα" ύψους 50% του χρέους, με την εθελοντική ανταλλαγή ελληνικών ομολόγων που διακρατούσαν οι ιδιώτες με νέα ομόλογα (Private Sector Involvement - PSI), με μείωση όμως της ονομαστικής τους αξίας κατά 50%. Επιπλέον, λήφθηκαν και άλλα δημοσιονομικά μέτρα με στόχο τη διόρθωση των αποκλίσεων από τους στόχους του ΜΠΔΣ (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 102).

Ωστόσο, παρά τα νέα μέτρα και τις αποφάσεις αυτές, η ανεργία, τα ελλείμματα και το δημόσιο χρέος παρέμειναν σε υψηλά επίπεδα, ενώ η εγχώρια ζήτηση μειώθηκε σημαντικά με αποτέλεσμα να έχει δημιουργηθεί στην ελληνική οικονομία ένα γενικευμένο κλίμα αβεβαιότητας και πολιτικής αστάθειας. Η αβεβαιότητα αυτή ενισχύθηκε επίσης και από αναβολές, καθυστερήσεις και διαρθρωτικά προβλήματα στην εφαρμογή των νέων μέτρων. Έτσι, τον Νοέμβριο του 2011 αποφασίστηκε από τους πολιτικούς ηγέτες της χώρας να γίνει σχηματισμός κυβέρνησης συνεργασίας, το οποίο οδήγησε στην παραίτηση του Γ.Α. Παπανδρέου και στον διορισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης με πρωθυπουργό τον Λουκά Παπαδήμο και τη συμμετοχή στελεχών από το ΠΑΣΟΚ, τη ΝΔ και το ΛΑΟΣ. Η νεοσυσταθείσα κυβέρνηση είχε την εντολή να εφαρμόσει τις αποφάσεις που λήφθηκαν στην σύνοδο κορυφής της Ευρωζώνης και να διεξάγει εκλογές, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στα μέσα του επόμενου έτους (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 105).

Το πρώτο δίμηνο του 2012, μετά την ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων για την αναδιάρθρωση του δημοσίου χρέους της ελληνικής οικονομίας, διαπιστώθηκε ότι

⁸ <https://www.in.gr/2011/06/15/economy/se-nea-istorika-ypsila-epipeda-ta-spreads-twn-ellinikwn-omologwn/>

η συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα ήταν μεγαλύτερη από την προβλεπόμενη, ωστόσο το καθαρό αποτέλεσμα του χρέους μετριάστηκε σε ικανοποιητικό αλλά όχι στον προσδοκώμενο βαθμό. Βασική όμως προϋπόθεση για να ολοκληρωθούν οι εν λόγω διαπραγματεύσεις ήταν η ελληνική κυβέρνηση να υποχρεωθεί να προβεί σε νέα συμφωνία με τους εταίρους της για την υπογραφή **Δεύτερου Μνημονίου**, με όλες τις αναγκαίες παρεμβάσεις που έπρεπε να γίνουν. Το Μνημόνιο αυτό εγκρίθηκε από την κυβέρνηση Παπαδήμου στις 10 Φεβρουαρίου 2012 και ψηφίστηκε από τη Βουλή δύο μέρες αργότερα. Το νέο χρηματοδοτικό πακέτο στήριξης ήταν, όπως αναφέρθηκε, 130 δις ευρώ και τα νέα μέτρα λιτότητας ήταν ενδεικτικά τα εξής⁹:

- Μείωση του κατώτατου μισθού κατά 22% (από 751€ σε 586€)
- κατάργηση 150.000 θέσεων εργασίας από το Δημόσιο
- ατομικές αντί για συλλογικές συμβάσεις εργασίας
- περικοπές συντάξεων, δαπανών υγείας, άμυνας, επιδομάτων και άλλων κρατικών λειτουργιών
- κλείσιμο 200 ΔΟΥ
- άνοιγμα 20 κλειστών επαγγελμάτων
- αυξήσεις στα εισιτήρια των αστικών συγκοινωνιών και του ΟΣΕ κατά 25%
- κατάργηση φοροαπαλλαγών και αύξηση ΦΠΑ στα νησιά

Και λοιπά άλλα μέτρα. Προκειμένου όμως η ελληνική οικονομία να μην βρεθεί σε τροχιά κατάρρευσης, έπρεπε να εφαρμόσει χωρίς καθυστέρηση τα προαναφερόμενα μέτρα. Αυτό όμως δεν συνέβη: λίγες ημέρες μετά την έγκριση του νέου προγράμματος κυβερνητικά στελέχη παραιτήθηκαν και το ΛΑΟΣ αποχώρησε από την κυβέρνηση συνεργασίας, ενώ οι δύο εκλογές που διεξήχθησαν στις 6 Μαΐου και στις 17 Ιουνίου (επαναληπτική) δημιούργησαν νέες σημαντικές καθυστερήσεις και ενέτειναν την πολιτική αστάθεια της χώρας (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 105). Στο διάστημα μεταξύ των δύο εκλογικών αναμετρήσεων η χώρα βρέθηκε και πάλι υπό υπηρεσιακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Παναγιώτη Πικραμμένο καθώς δεν προέκυψε κυβέρνηση. Μετά τις επαναληπτικές εκλογές, προέκυψε νέα κυβέρνηση συνεργασίας μεταξύ ΝΔ, ΠΑΣΟΚ και ΔΗΜΑΡ (το οποίο ένα χρόνο αργότερα

⁹<https://www.news247.gr/oikonomia/oi-deka-oikonomikoi-stathmoi-ton-mnimonion-kai-oi-aities-tis-krisis.6641361.html>

αποχώρησε) και πρωθυπουργό τον Αντώνη Σαμαρά (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 105).

Έπειτα από τον σχηματισμό κυβέρνησης, το οικονομικό κλίμα της χώρας άρχισε σταδιακά να παρουσιάζει σημάδια βελτίωσης και την αβεβαιότητα ελαφρώς να μειώνεται. Λόγω όμως των καθυστερήσεων στην εφαρμογή των όρων του προγράμματος, η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε σε νέες διαπραγματεύσεις με την Τρόικα και έτσι τον Νοέμβριο του 2012 αποφασίστηκε να καταρτιστεί ένα Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016, με εφαρμογή νέων μέτρων λιτότητας τα οποία ενδεικτικά ήταν τα εξής¹⁰:

- Αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης κατά 2 έτη, με ισχύ από 1η Ιανουαρίου 2013,
- μείωση των συντάξεων από 5 έως και 15%, από 1.000 ευρώ και άνω
- μείωση ύψους 83% στα εφάπαξ
- κατάργηση της καθολικότητας της Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας (ΕΓΣΣΕ)
- κατάργηση στα δώρα Χριστουγέννων και Πάσχα, καθώς και των επιδομάτων αδειάς για τους δημοσίους υπαλλήλους και τους συνταξιούχους
- μείωση χρόνου προειδοποίησης για απολύσεις σε 4 αντί για 6 μήνες
- περικοπές στα ειδικά μισθολόγια
- ένταξη των εργαζομένων στις ΔΕΚΟ στο ενιαίο μισθολόγιο
- εφαρμογή διαθεσιμότητας δημοσίων υπαλλήλων διάρκειας ενός έτους, με μειωμένο μισθό και κατάργηση των θέσεων εργασίας τους.
- κατάργηση οικογενειακών επιδομάτων και αντικατάσταση με ενιαίο επίδομα στήριξης τέκνων.
- αύξηση φόρου στο υγραέριο κίνησης κατά 23 λεπτά.
- επιβολή έκτακτης εισφοράς στα φωτοβολταϊκά.
- αντίτιμο 25 ευρώ για εισαγωγή σε νοσοκομείο.

Τα αποτελέσματα από την εφαρμογή των παραπάνω μέτρων υπήρξαν στη πορεία θετικά προς τη κατεύθυνση της συρρίκνωσης των δημοσιονομικών

¹⁰<https://www.news247.gr/oikonomia/oi-deka-oikonomikoi-stathmoi-ton-mnimonion-kai-oi-aities-tis-krisis.6641361.html>

ελλειμμάτων και του χρέους, καθώς και της δημιουργίας των πρωτογενών πλεονασμάτων (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 115).

2.2.5 Η Πορεία προς το Τρίτο Μνημόνιο (2013-2015)

Το διάστημα 2013-2014, η ελληνική οικονομία βρέθηκε σε τροχιά σταθεροποίησης, καθώς η δημοσιονομική προσαρμογή σημείωσε σημαντική πρόοδο, η αξιοπιστία στο εσωτερικό και στο εξωτερικό βελτιώθηκε, ενώ σημειώθηκε για πρώτη φορά μετά το 2002, πρωτογενές πλεόνασμα γενικής κυβέρνησης. Αυτό ήταν αρκετά σημαντικό ώστε να διασφαλιστεί η βιωσιμότητα του χρέους. Στη διάρκεια της περιόδου 2013-2014 αναλήφθηκαν σημαντικές ενέργειες οι οποίες αποσκοπούσαν στην περαιτέρω αύξηση των φορολογικών εσόδων όπως η μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος και επιβολή του Ενιαίου Φόρου Ιδιοκτησίας Ακινήτων (Ε.Ν.Φ.Ι.Α.) με ισχύ από το 2014, η βελτίωση των μηχανισμών εποπτείας και ελέγχου των δαπανών, η αναδιάρθρωση δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών (π.χ. ΕΡΤ, ΛΑΡΚΟ, ΕΛΒΟ κ.α.), η ανακεφαλαιοποίηση και ανασυγκρότηση του τραπεζικού συστήματος κ.λπ. (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 120)

Στα τέλη του 2014, η ελληνική Βουλή υποχρεώθηκε να εξαγγείλει εκλογές για τον Ιανουάριο του 2015 λόγω αδυναμίας εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας. Από τις εκλογές αυτές προέκυψε κυβέρνηση συνεργασίας ΣΥΡΙΖΑ και ΑΝΕΛ, με πρωθυπουργό τον Αλέξη Τσίπρα. Η νέα κυβέρνηση εξέφρασε την αντίθεση της στις μνημονιακές πολιτικές που υιοθετήθηκαν και εφαρμόστηκαν από τις προηγούμενες κυβερνήσεις και είχε ως στόχο τον τερματισμό της λιτότητας και της ανεργίας, κάτι που οδήγησε σε διαπραγματευτικό αδιέξοδο με τους εταίρους. Το οριστικό αδιέξοδο έλαβε χώρα στα τέλη Ιουνίου 2015 όταν ο πρωθυπουργός ανακοίνωσε την διεξαγωγή δημοψηφίσματος στις 5 Ιουλίου, με το ερώτημα αν η χώρα έπρεπε να αποδεχτεί ή όχι ένα νέο πρόγραμμα εφαρμογής μέτρων από την Τρόικα. Το αποτέλεσμα θα έκρινε, σύμφωνα με τους εταίρους, αν η χώρα θα παραμείνει ή όχι στη ζώνη του ευρώ, γεγονός που χαρακτηρίζεται ως σήμερα με τον όρο "GREXIT" (Harati, 2015: 6&12). Το εν λόγω αίτημα καταψηφίστηκε από τον ελληνικό λαό, ωστόσο η κυβέρνηση προχώρησε σε συζητήσεις με την Τρόικα και τελικά στις 13 Ιουλίου κατέληξε σε

συμφωνία για την υπογραφή **Τρίτου Μνημονίου**, οι όροι του οποίου ήταν ενδεικτικά οι ακόλουθοι¹¹:

- Αύξηση του κανονικού συντελεστή ΦΠΑ από 23% σε 24%,
- αύξηση των συντελεστών της εισφοράς αλληλεγγύης, με τον ανώτατο συντελεστή να ανέρχεται από το 2,8% στο 10%,
- μείωση του αφορολόγητου για μισθωτούς και συνταξιούχους .
- αύξηση των φορολογικών συντελεστών εισοδήματος, με τον ανώτατο συντελεστή να αυξάνεται από το 42% στο 45%.
- κατάργηση αυτοτελούς φορολόγησης εισοδήματος από ελευθέριο επάγγελμα 26% έως 33% και το εισόδημα αυτό φορολογείται πλέον με συντελεστές που ανέρχονται μέχρι και το 45%.
- αύξηση φορολογικών συντελεστών για εισοδήματα από ενοίκια.
- αύξηση προκαταβολής φόρου για όλους τους επαγγελματίες και τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις από 55% σε 100%.
- αύξηση φορολογικού συντελεστή των επιχειρηματικών κερδών από 26% σε 29%.
- Αύξηση του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης στα 67 χρόνια.
- αύξηση του συντελεστή φορολόγησης των μερισμάτων από 10% σε 15%.
- αύξηση του συντελεστή φόρου πολυτελούς διαβίωσης από 10% σε 13% επί του ετήσιου τεκμηρίου για τα ΙΧ άνω των 2.500 κυβικών, τις πισίνες και τα αεροσκάφη και επιβολή φόρου στα σκάφη αναψυχής.
- κατάργηση του μειωμένου ΕΦΚ για τα οινοπνευματώδη ποτά στα Δωδεκάνησα.
- επιβολή φόρου 10% στην συνδρομητική τηλεόραση.
- επιβολή φόρου 5% στην σταθερή τηλεφωνία και το ιντερνέτ.
- αύξηση του ΕΦΚ στα οινοπνευματώδη ποτά και τα τσιγάρα.
- αύξηση του φόρου στη μύρα.
- επιβολή ΕΦΚ στο κρασί.
- επιβολή ΕΦΚ 1 ευρώ ανά 10 ml υγρού ηλεκτρονικού τσιγάρου.

¹¹<https://www.news247.gr/oikonomia/oi-deka-oikonomikoi-stathmoi-ton-mnimonion-kai-oi-aities-tis-krisis.6641361.html>

- αύξηση του φόρου στην αμόλυβδη κατά 3 λεπτά ανά λίτρο, στο ντίζελ κίνησης κατά 8 λεπτά, στο υγραέριο κίνησης κατά 10 λεπτά και στο πετρέλαιο θέρμανσης κατά 5 λεπτά ανά λίτρο.
- εφαρμογή ειδικού τέλους διανυκτέρευσης για όλα τα τουριστικά καταλύματα από το 2018.
- επιβολή φόρου στις βραχυχρόνιες μισθώσεις κατοικιών (π.χ. airbnb).
- επιβολή φόρου στον καφέ 3 ευρώ ανά κιλό για τον καβουρδισμένο, για τον μη καβουρδισμένο 2 ευρώ, για τον στιγμιαίο και τα συμπυκνώματα καφέ 4 ευρώ κ.α.
- αύξηση των συντελεστών του συμπληρωματικού ΕΝΦΙΑ από 0,1 έως 1% που σήμερα φτάνει έως και 1,15%.
- αύξηση των συντελεστών ΕΝΦΙΑ στα οικόπεδα.
- αύξηση του συμπληρωματικού ΕΝΦΙΑ για τα νομικά πρόσωπα από 5 τοις χιλίοις σε 5,5 τοις χιλίοις.

Το γεγονός αυτό προκάλεσε αντιδράσεις στο εσωτερικό του ΣΥΡΙΖΑ με διαδοχικές παραιτήσεις στελεχών του, κάτι που οδήγησε στην παραίτηση της Κυβέρνησης στις 20 Αυγούστου και στην διεξαγωγή πρόωρων εκλογών στις 21 Σεπτεμβρίου. Στο διάστημα αυτό η χώρα βρέθηκε για 3η φορά από το 2011 υπό υπηρεσιακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό την Βασιλική Θάνου, πρόεδρο του Αρείου Πάγου¹². Μετά τις πρόωρες εκλογές, επανεκλέχθηκε ο Αλέξης Τσίπρας και τους επόμενους μήνες, παράλληλα με την εφαρμογή των όρων του τρίτου μνημονίου, γίνεται προετοιμασία και για την εφαρμογή του νέου ασφαλιστικού (περικοπές πρόωρων συνταξιοδοτήσεων, επικουρικών συντάξεων και εφάπαξ, αύξηση της εισφοράς των συνταξιούχων για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη κ.α.)¹³.

Οι κοινωνικές εξελίξεις ήταν πάντως επίσης σημαντικές καθώς τους καλοκαιρινούς μήνες του 2015, υπό τον φόβο εξόδου της χώρας από τη ζώνη του ευρώ, δημιουργήθηκε ένας "τραπεζικός πανικός", δηλαδή μαζική φυγή κεφαλαίων από τα τραπεζικά συστήματα, με αποτέλεσμα την επιβολή ελέγχων κεφαλαίου

¹² <https://www.protothema.gr/politics/article/503833/deite-live-upiresiaki-prothupourgos-orkizetai-i-vasiliki-thanou/>

¹³ <https://www.news247.gr/oikonomia/oi-deka-oikonomikoi-stathmoi-ton-mnimonion-kai-oi-aities-tis-krisis.6641361.html>

(capital controls), στοχεύοντας στην αποφυγή ενδεχόμενης κατάρρευσης του τραπεζικού συστήματος (Harari, 2015: 14).

2.2.6 Μετέπειτα Εξελίξεις και Έξοδος από τα Μνημόνια (2016-2018)

Η περίοδος 2016-2018 ήταν για την Ελλάδα αρκετά ικανοποιητική από την άποψη ότι η δημοσιονομική προσαρμογή ήταν αρκετά ικανοποιητική και έδειξε να πετυχαίνει και με το παραπάνω τους δημοσιονομικούς της στόχους. Ταυτόχρονα, κάνει απόπειρες για έξοδο στις αγορές με την έκδοση ομολόγων ώστε να αντλήσει πόρους και να μειώσει το επιτόκιο δανεισμού της, βελτιώνοντας έτσι την αξιοπιστία και την διευκόλυνση για την ελάφρυνση του χρέους της¹⁴. Τα αποτελέσματα σε σχέση με τα ελλείμματα υπήρξαν αρκετά ικανοποιητικά και στα τέλη του Σεπτεμβρίου του 2017, το Συμβούλιο της Ευρώπης ανακοίνωσε την έξοδο της Ελλάδας από την διαδικασία του υπερβολικού ελλείμματος¹⁵. Σχεδόν έναν χρόνο αργότερα, στις 21 Αυγούστου 2018, ο Αλέξης Τσίπρας, με διάγγελμα του από το νησί της Ιθάκης, ανακοίνωσε και επίσημα την έξοδο της Ελλάδας από τα προγράμματα στήριξης, τηρώντας ωστόσο ορισμένες δεσμεύσεις ώστε η ελληνική οικονομία να παραμείνει σε τροχιά σταθεροποίησης¹⁶.

2.3 Εξέλιξη Βασικών Μακροοικονομικών Μεγεθών της Ευρωζώνης και της Ελληνικής Οικονομίας την Περίοδο της Κρίσης

Στη μέχρι τώρα ανάλυση έχει περιγραφεί λεπτομερώς ένα ιστορικό χρονικό για το πώς η Ελλάδα εισήλθε σε φάση οικονομικής κρίσης, καθώς και τις όποιες παρεμβάσεις και ενέργειες έγιναν ώστε να αντιμετωπίσει τα οικονομικά και διαρθρωτικά της προβλήματα. Στο σημείο αυτό, θα παρουσιαστούν διαχρονικά τα βασικά μακροοικονομικά μεγέθη τόσο της ελληνικής οικονομίας όσο και της Ευρωζώνης (19 χώρες) συνολικά, ώστε να γίνει μία σύγκριση προκειμένου να διαπιστωθεί η πορεία που ακολούθησε η Ελλάδα σε σχέση με τις άλλες χώρες-μέλη της Ευρωζώνης. Τα κυριότερα μακροοικονομικά μεγέθη που θα παρουσιαστούν αφορούν την περίοδο 2008-2017 και είναι τα εξής: ΑΕΠ κατά κεφαλήν,

¹⁴<https://www.news247.gr/oikonomia/oi-deka-oikonomikoi-stathmoi-ton-mnimonion-kai-oi-aities-tis-krisis.6641361.html>

¹⁵<https://www.in.gr/2017/09/25/economy/ektos-diadikasias-yperbolikoy-dimosionimikoy-elleimματος-i-ellada/>

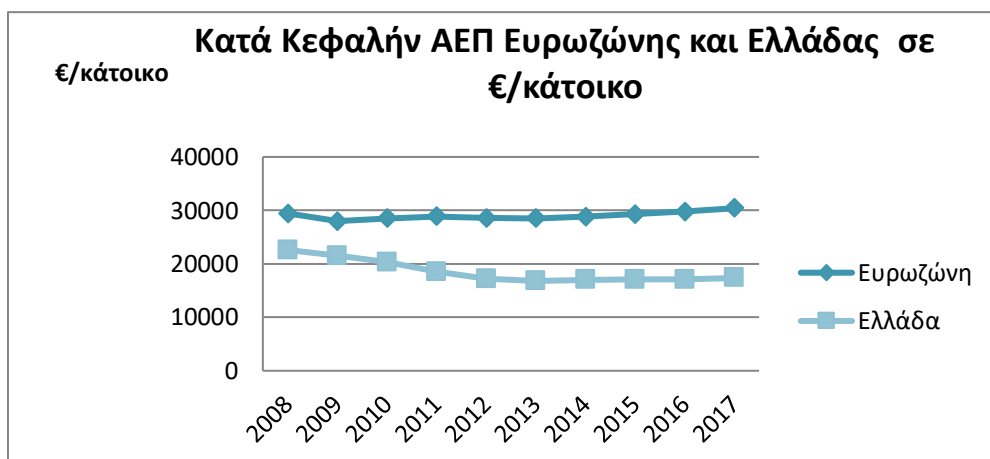
¹⁶<https://www.protothema.gr/politics/article/814364/deite-live-to-diaggelma-tsipra-apo-tin-ithaki/>

Πληθωρισμός, Ποσοστό Ανεργίας και Δημόσιο Χρέος (ως % του ΑΕΠ) και τέλος το ισοζύγιο πληρωμών.

2.3.1 ΑΕΠ κατά κεφαλήν

Όσον αφορά το κατά κεφαλήν ΑΕΠ για την Ευρωζώνη και την Ελλάδα, παρουσιάζονται από κοινού στο Σχήμα 1 παρακάτω.

Σχήμα 1: Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ Ευρωζώνης και Ελλάδας (€ ανά κάτοικο), 2008-2017

Πηγή: Eurostat

Όπως φαίνεται, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ευρωζώνης βρίσκεται πάνω από αυτό της Ελλάδας και σε γενικές γραμμές ακολουθούν παρόμοια πορεία κατά την περίοδο της κρίσης. Ήδη από το 2009, όπου η κρίση στην Ευρωζώνη έκανε την εμφάνισή της, επηρεαζόμενη από την παγκόσμια οικονομική κρίση της περιόδου 2007-2008, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ μειώθηκε ελαφρώς στην Ευρωζώνη και στη συνέχεια κυμάνθηκε σε σχετικά σταθερά επίπεδα (κοντά στα 30.000€ ανά κάτοικο) ενώ στην Ελλάδα συνέχισε να έχει πτωτική τάση μέχρι και το 2013, όπου έφτασε στα 16.800€ ανά κάτοικο (από 22.600€ ανά κάτοικο το 2008). Τη διετία 2013-2014 το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας αυξήθηκε ελαφρώς ενώ την περίοδο 2015-2016 παρέμεινε στάσιμο. Το 2017 παρατηρήθηκε και πάλι ελαφρά αύξηση.

Στην μείωση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ελλάδα έχει συνδράμει η μείωση του κατώτατου μισθού που συμφωνήθηκε στο δεύτερο μνημόνιο το 2010, σε 684 από 863 ευρώ¹⁷, και αυτό αντικατοπτρίζεται και στο διάγραμμα, να αναφερθεί ότι η

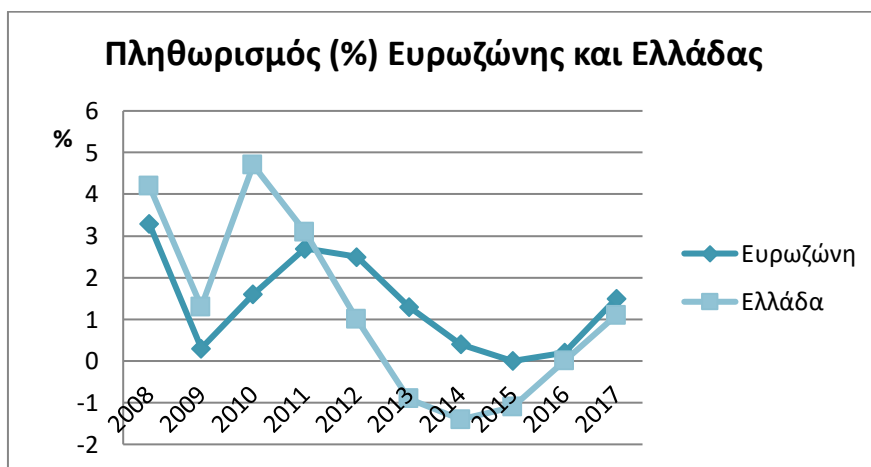
¹⁷ Υπολογισμός ετήσιου κατώτατου μισθού συμπεριλαμβανομένων δώρων Χριστουγέννων ΕΑ και δώρο Πάσχα

Ελλάδα ξεπερνάει στον κατώτατο μισθό αρκετές ευρωπαϊκές χώρες αλλά όχι τις ανεπτυγμένες που έχουν θεσπίσει κατώτατο μισθό τα 1400 ευρώ. Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι η μείωση του κατώτατου μισθού σε συνδυασμό με την υπέρμετρη φορολογία και είχε σημαντικές συνέπειες στην αγοραστική δύναμη των ελλήνων. Αναλυτικότερα για το θέμα των μισθών θα αναφερθούμε στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας . (INE, 2017: 105)

2.3.2 Πληθωρισμός

Όσον αφορά τον πληθωρισμό, τα αποτελέσματα για τη περίοδο 2008-2017 παρουσιάζονται στο Σχήμα 2 παρακάτω.

Σχήμα 2: Πληθωρισμός (%) Ευρωζώνης και Ελλάδας, 2008-2017

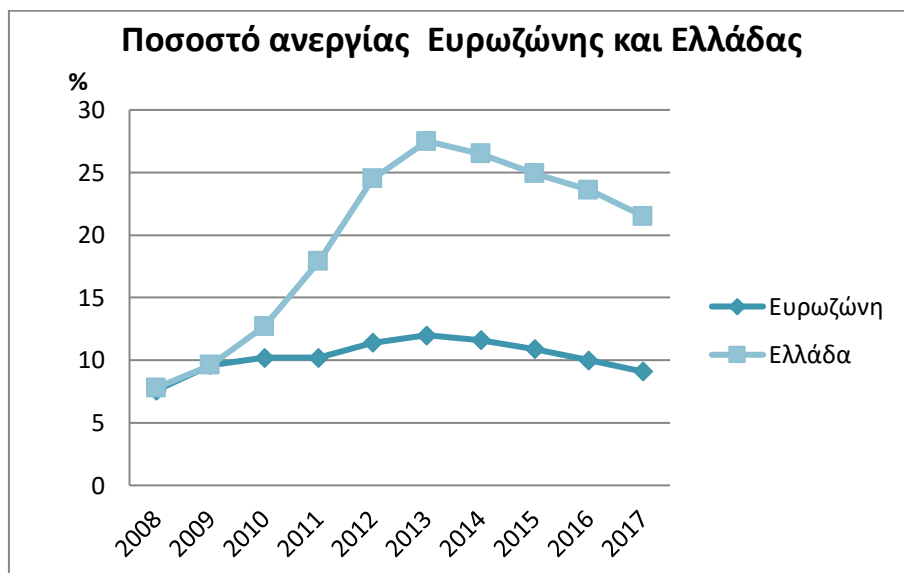
Πηγή: Eurostat

Όπως προκύπτει, ο πληθωρισμός για την Ελλάδα τη περίοδο 2008-2011 κινείται σε επίπεδα υψηλότερα από τον μέσο όρο της Ευρωζώνης, ενώ την περίοδο 2012-2017 γίνεται μικρότερος από αυτόν της Ευρωζώνης και μάλιστα τη περίοδο 2013-2015 ήταν αρνητικός, συμβάλλοντας σε μεγάλη μείωση της κατανάλωσης λόγω της μείωσης των ονομαστικών μισθών των εργαζομένων, και μάλιστα πολύ μεγαλύτερης από τη μείωση του γενικού επιπέδου των τιμών. Την επόμενη περίοδο μέχρι το 2017, ο πληθωρισμός αυξήθηκε και πάλι και το 2016 έγινε μηδενικός. Αντίστοιχα, ο πληθωρισμός στην Ευρωζώνη αυξήθηκε τη περίοδο 2009-2011 αλλά στη συνέχεια μειώθηκε αισθητά, φτάνοντας στο 0 το 2015 και έπειτα αυξήθηκε και πάλι.

2.3.3 Ανεργία

Αναφορικά με το ποσοστό της ανεργίας που διαμορφώθηκε την εν λόγω περίοδο, τα σχετικά αποτελέσματα παρουσιάζονται στο Σχήμα 3 ως ακολούθως:

Σχήμα 3: Ποσοστό Ανεργίας (%) Ευρωζώνης και Ελλάδας, 2008-2017

Πηγή: Eurostat

Ξεκινώντας με την Ευρωζώνη, η ανεργία αυξάνεται σταδιακά και το 2013 φτάνει στο 12% και από εκεί και μετά μειώνεται σταδιακά φτάνοντας στο 9,1%. Βλέπουμε επομένως ότι η ανεργία στην Ελλάδα ξεπερνά κατά πολύ το μέσο επίπεδο της Ευρωζώνης.

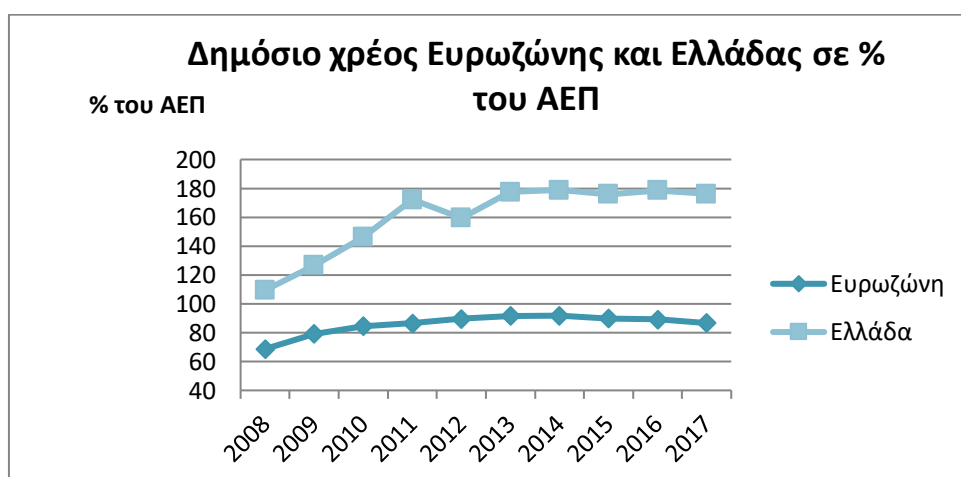
Όπως παρατηρείται από το παραπάνω σχήμα, η ανεργία στην Ελλάδα κινείται τη περίοδο 2008-2009 στα ίδια επίπεδα με αυτά της Ευρωζώνης, στο 8 με 10% περίπου ενώ από το 2010 και μετά η ανεργία στην Ελλάδα εκτοξεύεται σε πολύ υψηλά επίπεδα, αγγίζοντας το 27,5% το 2013. Από εκεί και έπειτα, η ανεργία σταδιακά αρχίζει να μειώνεται. Από το 2013 και έπειτα και το 2017 φτάνει στο 21,5%. Συγκεκριμένα με βάση την ετήσια έκθεση της ΓΣΕΕ η αποκλιμάκωση της ανεργίας γίνεται με ρυθμό 5% τα έτη 2014 έως 2016 ενώ ο ρυθμός αυτός διπλασιάζεται στο 10% στα έτη 2016 και έπειτα αυτό το γεγονός προσδίδει θετικές εξελίξεις στην μακροχρόνια πορεία της ανεργίας. Επιπλέον όσον αφορά επιμέρους ποσοστά ανεργίας υπάρχει αρκετή διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλλα με την ενεργεία στις γυναίκες να κυμαίνεται στο 24,9% και των ανδρών στο 16,5% το γ τρίμηνο του 2017. Τέλος το ηλικιακό γκρουπ που αντιμετωπίζει την μεγαλύτερη ανεργία είναι οι

νέοι 20-24 με την ανεργία να φτάνει το 38,5% το γ τρίμηνο του 2017 η οποία είναι όπως παρατηρείται αισθητά άνω του συνολικού επιπέδου ανεργίας. Τέλος το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων κυμάνετε σταθερά από το έτος 2013 και έπειτα άνω του 70% γεγονός που καταδεικνύει αναγκαίες τις ριζικές αλλαγές που πρέπει να γίνουν για την καταπολέμηση της ανεργίας καθώς είναι πολύ δύσκολη η επανένταξη των μακροχρόνια ανέργων στην εργασία. (INE, 2018: 78)

2.3.4 Δημόσιο Χρέος

Αναφορικά με το δημόσιο χρέος, τα αντίστοιχα αποτελέσματα φαίνονται στο Σχήμα 4.

Σχήμα 4: Δημόσιο Χρέος (% του ΑΕΠ) Ευρωζώνης και Ελλάδας, 2008-2017

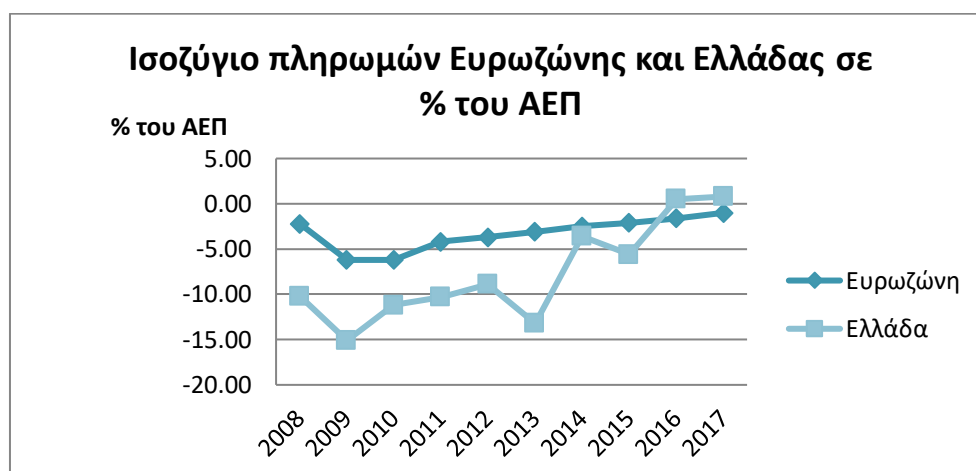
Πηγή: Eurostat

Όπως προκύπτει, το δημόσιο χρέος της Ελλάδας ξεπερνά κατά πολύ το μέσο επίπεδο της Ευρωζώνης καθώς, από 109,4% το 2008 αυξήθηκε στα 172,1% το 2011 ενώ το 2012 συρρικνώθηκε στο 159,6%. Ωστόσο, αυξήθηκε εκ νέου τα επόμενα χρόνια και σταθεροποιήθηκε στο 175-180% περίπου του ΑΕΠ. Αντίθετα, το δημόσιο χρέος της Ευρωζώνης αυξήθηκε σταθερά από 68,7% το 2008 σε 91,8% το 2014 και από εκεί και έπειτα μειώθηκε σταδιακά στο 86,8% του ΑΕΠ.

2.3.5 Ισοζύγιο πληρωμών

Τέλος αναφορικά με το ισοζύγιο πληρωμών σε Ελλάδα και ευρωζώνη παρατηρούνται από το σχήμα 5 τα εξής.

Σχήμα 5: Ισοζύγιο Πληρωμών Ευρωζώνης και Ελλάδας, 2008-2017

Πηγή: Eurostat

Συγκεκριμένα στην Ελλάδα όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα υπήρχε μεγάλο έλλειμμα το οποίο μάλιστα έφτασε το 15% το 2009, το έλλειμμα αρχίζει και μειώνεται από το 2013 και έπειτα και αυτό οφείλεται στην εντατική παρέμβαση των θεσμών στην ελληνική δημοσιονομική πολιτική και συγκεκριμένα στην ένταξη της χώρας στο πρόγραμμα εξυγίανσης με αποτέλεσμα να παρουσιάζεται πλεόνασμα λίγο κάτω της μονάδας τα έτη 2016 και 2017. Όσον αφορά την αύξηση του ελλείμματος το έτος 2015 αυτή οφείλεται στις πολιτικές εξελίξεις που είδαμε παραπάνω.

Συγκεκριμένα με βάση το ΚΕΠΕ η μείωση του ελλείμματος και η μετατροπή του σε πλεόνασμα οφείλεται στα εξής: αρχικά στην μείωση των μισθών και των συντάξεων των μισθωτών και συνταξιούχων του δημοσίου τομέα η οποία εκτιμάται να αγγίξει το 46%. Έπειτα στην αύξηση της έμμεσης φορολογίας και στην υπερφορολόγηση φυσικών και νομικών προσώπων η οποία υφίσταται στην Ελλάδα παρά την μείωση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και τέλος στην μείωση των τόκων αποπληρωμής του δανείου που συμφωνήθηκε το 2013 (ΚΕΠΕ, 2017: 22). Όσον αφορά την ευρωπαϊκή ένωση η πορεία του ελλείμματος είναι πιο σταθερή με μία σταθερή μάλιστα πτωτική τάση που παρατηρείται από τα έτη 2011-2017.

3 Οι κοινωνικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης

Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξεταστούν αναλυτικά οι βασικές κοινωνικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό πλαίσιο. Αρχικά, θα γίνει αναφορά στις οικονομικές επιπτώσεις, αλλά η εξέταση τους θα περιλαμβάνει πιο πολύ την κοινωνική διάσταση τους, όσο αυτό είναι δυνατό, δηλαδή χρησιμοποιώντας λιγότερο οικονομικούς όρους και περισσότερο το τι επακόλουθα είχε στον ελληνικό λαό.

3.1 Οι οικονομικές επιπτώσεις

3.1.1 Κατανάλωση και Επενδύσεις

Η οικονομική κρίση επηρέασε, όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, σημαντικούς τομείς της ελληνικής οικονομίας και πρώτα απ' όλα τον κατά κεφαλήν πλούτο και τα βασικά συστατικά του ΑΕΠ, η ιδιωτική κατανάλωση, οι ιδιωτικές επενδύσεις, οι δημόσιες δαπάνες και οι καθαρές εξαγωγές (εξαγωγές - εισαγωγές) (Mankiw, 2010). Σε αυτό το σημείο θα αναφερθούν τα πρώτα δύο συστατικά ενώ αμέσως μετά τα άλλα δύο.

Αναφορικά με την συνολική (ιδιωτική) κατανάλωση της χώρας, η εξέλιξη της τη περίοδο 2008-2017 παρουσιάζεται στο Σχήμα 6 παρακάτω.

Όπως προκύπτει, τη περίοδο 2008-2009, η συνολική κατανάλωση στην Ελλάδα είναι αυξανόμενη (από 188.414,12 σε 188.880 εκ. €), ωστόσο από το 2010 μέχρι το 2016 σταδιακά μειώνεται (από 181.433,57 σε 137.105,15 εκ. €) εξαιτίας των σκληρών δεσμεύσεων και πολιτικών λιτότητας που ανέλαβε η χώρα μέσω των μνημονίων, ενώ το 2017 εμφανίζει μικρή τάση ανόδου (139.071,02 εκ. €), πιθανότατα λόγω των σταθεροποιητικών εξελίξεων που έλαβαν χώρα αυτή τη περίοδο μέχρι και την έξοδο της χώρας από τα μνημόνια έναν χρόνο αργότερα.

Σχήμα 6: Εξέλιξη πραγματικής ατομικής κατανάλωσης της Ελλάδας (σε εκατομμύρια €), 2008-2017

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.)

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην κατανάλωση δεν περιλαμβάνει μόνο οικονομικούς όρους όπως αυτούς που περιγράφηκαν στη προηγούμενη παράγραφο, αλλά περιλαμβάνει και μία κοινωνική διάσταση. Η πιο χαρακτηριστική είναι η επίδραση της οικονομικής κρίσης στην καταναλωτική συμπεριφορά¹⁸. Όπως είναι αναμενόμενο, σε ένα περιβάλλον οικονομικής στενότητας, με υψηλά επίπεδα ανεργίας, περικοπές ή/και μειώσεις μισθών και συντάξεων, απότομη πτώση της αγοραστικής δύναμης και δραματική πτώση των επενδυτικών αξιών του κεφαλαίου, οι καταναλωτές ζουν με υψηλά επίπεδα άγχους που συχνά προκαλούν συνθήκες πανικού. Ο πανικός αυτός ενισχύεται και από τα διάφορα σενάρια καταστροφών που διαρρέουν περιστασιακά από τα ΜΜΕ και οδηγούν στη δημιουργία ενός κακού οικονομικού κλίματος με χαμηλά επίπεδα καταναλωτικής διάθεσης και ψυχολογίας. Ειδικότερα, οι αλλαγές στην καταναλωτική συμπεριφορά που έχουν παρατηρηθεί στην ελληνική περίπτωση εξαιτίας της κρίσης είναι οι εξής:

- Οι αγοραστικές αποφάσεις των καταναλωτών επηρεάζονται αναλογικά περισσότερο από τις τιμές των αγαθών και των υπηρεσιών, καθώς και από το

¹⁸ http://elam.gr/public/images/news/31/attachment_7hhjo.pdf

κόστος κτήσης και χρήσης αυτών, επομένως δίδεται περισσότερο έμφαση στα καθαρά οικονομικά κριτήρια.

- Υπάρχει πιο προσεγμένος προγραμματισμός των δαπανών και ιεράρχηση των αναγκών των νοικοκυριών, περιορίζοντας έτσι τις παρορμητικές αγορές.
- Διατηρείται μία πιο επιφυλακτική στάση των καταναλωτών προς το οικονομικό κλίμα, με αποτέλεσμα ορισμένες σημαντικές καταναλωτικές αποφάσεις να χρειάζεται να αναβληθούν ή να ακυρωθούν.
- Υπάρχει σημαντικός περιορισμός των καταναλωτών ως προς την πιστωτική τους επέκταση, ιδιαίτερα ως προς τη λήψη καταναλωτικών δανείων.
- Σε συνθήκες υψηλής ανεργίας και χαμηλών αμοιβών, ο χρόνος των καταναλωτών γίνεται «φθηνότερος» από την άποψη ότι οι καταναλωτές διαθέτουν μεγάλο μέρος από τον χρόνο τους σε μη παραγωγικές δραστηριότητες, όπως π.χ. η έρευνα αγοράς για την εύρεση καλύτερων και πιο οικονομικών τιμών, προσφορών κ.λπ.
- Υπάρχει μία γενικευμένη κακή ψυχολογία των καταναλωτών λόγω των συνθηκών της κρίσης, η οποία συνοδεύεται και από τον μιμητισμό που έχουν προς άλλους καταναλωτές. Αυτό επηρεάζει λίγο πολύ και τα άτομα τα οποία για οικονομικούς ή άλλους λόγους δεν προτίθενται να μεταβάλλουν την καταναλωτική τους συμπεριφορά.¹⁹

Σε σχέση τώρα με την επένδυση που έλαβε χώρα στην Ελλάδα τη περίοδο 2008-2017, αυτή παρουσιάζεται στο Σχήμα 7 παρακάτω. Ως δείκτης χρησιμοποιείται ο Ακαθάριστος Σχηματισμός Κεφαλαίου, ο οποίος υπολογίζεται ως η συνολική αξία του ακαθάριστου σχηματισμού παγίου κεφαλαίου για διάφορα επενδυτικά αγαθά (αγροτικά προϊόντα, κατοικίες, εξοπλισμός μεταφορών κ.λπ.), των μεταβολών αποθεμάτων και των αποκτήσεων μείον τις διαθέσιμες τιμαλφών²⁰.

¹⁹ http://elam.gr/public/images/news/31/attachment_7hhjo.pdf

²⁰ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/LSU/?uri=CELEX%3A32002R1221>

Σχήμα 7: Εξέλιξη του ακαθάριστου σχηματισμού κεφαλαίου στην Ελλάδα (σε εκατομμύρια €), 2008-2017

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.)

Όπως προκύπτει, οι επενδύσεις που περιγράφονται σύμφωνα με αυτόν τον δείκτη μειώνονται ραγδαία τη περίοδο 2008-2013 (από 59.315 εκ. € σε 20.958 εκ. €), ενώ στη συνέχεια εμφανίζουν μία μικρή τάση ανόδου (από 21.280 εκ. € το 2014 σε 22.544 εκ. € αν και το 2015 μειώθηκαν σε 18.111 εκ. €). Αυτό δείχνει γενικώς μία εικόνα στην οποία οι επενδύσεις στη χώρα τα χρόνια της κρίσης μειώθηκαν αισθητά ως αποτέλεσμα των μέτρων λιτότητας που εφάρμοσε η κυβέρνηση μέσω των μνημονίων. Παρά το γεγονός βέβαια ότι τα μέτρα λιτότητας που επέβαλαν οι δανειστές στην Ελλάδα μέσω των μνημονίων έχουν σίγουρα αρνητική επίδραση στην ανάπτυξη της, το γεγονός ότι η ελληνική οικονομία βρίσκεται σε αυτή τη κατάσταση οφείλεται κυρίως στη μακροοικονομική αβεβαιότητα και στην έλλειψη της απαραίτητης φερεγγυότητας. Αυτό και μόνο δείχνει ότι κανένας Έλληνας ή ξένος επενδυτής δεν επιθυμεί επενδύσει και να δημιουργήσει έτσι νέες θέσεις εργασίας σε μια οικονομία, η οποία παραμένει ακόμη σε μια κρίσιμη κατάσταση βιωσιμότητας (Chrysoloras, 2013: 36).

3.1.2 Δημόσιες Δαπάνες και Εισαγωγές-Εξαγωγές

Σύμφωνα με την έρευνα του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ) περί της εξέλιξης των δημοσιονομικών μεγεθών στα χρόνια της κρίσης, ο Κρατικός Προϋπολογισμός του 2016 παρουσίασε πρωτογενές πλεόνασμα ύψους 4.437 εκατ. € ή 2,54% του ΑΕΠ, έναντι 2.270 εκατ. € ή 1,3% του ΑΕΠ το 2015. Ο στόχος που είχε τεθεί από τη Σύμβαση Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης για την επίτευξη πρωτογενούς πλεονάσματος ύψους 0,5% του ΑΕΠ είχε ήδη επιτευχθεί από το 2014 όταν έφτασε στα 1.872 εκ. € ή 1,1% του ΑΕΠ, ενώ πρωτογενές πλεόνασμα επετεύχθη στον προϋπολογισμό αυτόν για πρώτη φορά το 2013 ύψους 603 εκ. € ή 0,3% του ΑΕΠ (ΚΕΠΕ, 2017: 22). Αναλυτικά, ο πίνακας του Κρατικού Προϋπολογισμού για την περίοδο 2008-2017 παρουσιάζεται παρακάτω.

Όπως φαίνεται από τον κάτωθι πίνακα, γενικώς τα καθαρά έσοδα υπολείπονται των δαπανών στον κρατικό προϋπολογισμό για όλη την περίοδο αναφοράς, κάτι που φαίνεται ξεκάθαρα και από το ισοζύγιο του προϋπολογισμού αυτού, το οποίο είναι ελλειμματικό. Ωστόσο, για τη περίοδο 2009-2016 το ισοζύγιο αυτό έτεινε να πλησιάζει σε σημείο όπου τα καθαρά έσοδα και οι δαπάνες θα ισοσκελιζόνταν ωστόσο το 2017 η μεταξύ τους διαφορά εκτιμάται ότι θα διευρυνθεί και πάλι (1.757 εκ. € περισσότερες δαπάνες σε σχέση με τα καθαρά έσοδα).

Επιπλέον, παρουσιάζονται και αναλυτικά αποτελέσματα των καθαρών εσόδων και των δαπανών. Στα πρώτα περιλαμβάνονται άμεσοι και έμμεσοι φόροι, απολήψεις από Ε.Ε., λοιπά μη φορολογικά έσοδα, μη τακτικά έσοδα, έσοδα από αποκρατικοποιήσεις και επιστροφές εσόδων. Αντίθετα, στις δαπάνες περιλαμβάνονται δαπάνες για αποδοχές και συντάξεις, για ασφάλιση, περίθαλψη και κοινωνική προστασία, λειτουργικές και λοιπές δαπάνες, αποδιδόμενοι πόροι και τόκοι. Τέλος, παρουσιάζονται τα έσοδα και οι δαπάνες που υλοποιήθηκαν σύμφωνα με το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων (ΠΔΕ)

Πίνακας 1: Στοιχεία των Κρατικών Προϋπολογισμών 2008-2017 (εκατ. €) σε τροποποιημένη ταμειακή βάση

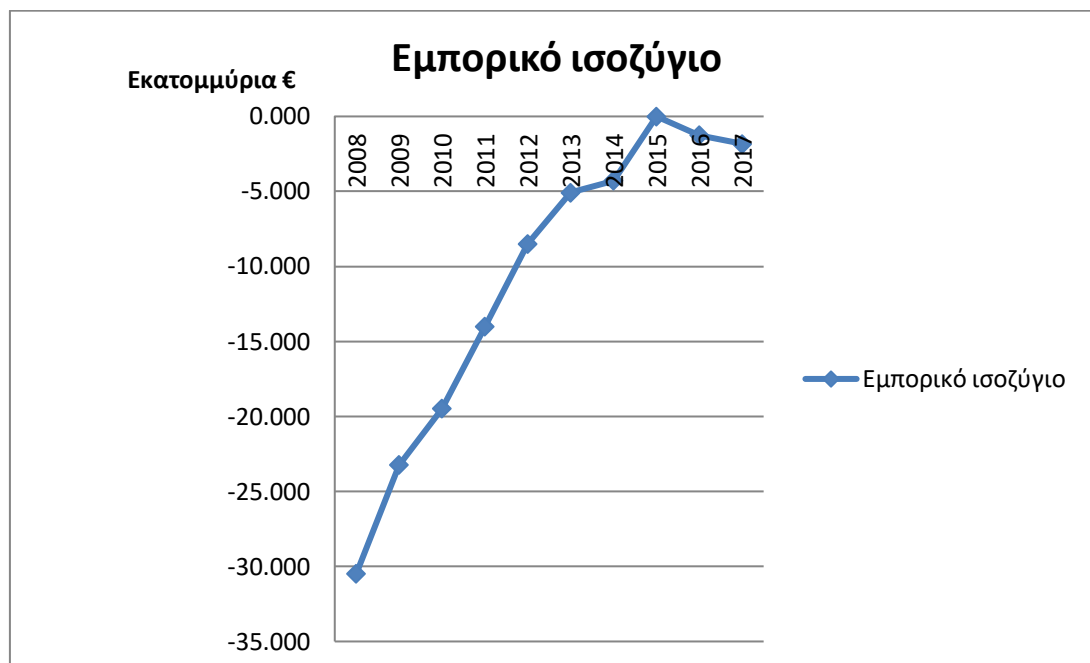
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Κρατικός Προϋπολογισμός										
<i>Καθαρά έσοδα</i>	51.680	50.585	53.929	53.932	51.774	53.018	51.367	51.421	54.038	54.529
<i>Δαπάνες</i>	76.284	84.215	75.241	76.705	67.613	58.459	55.063	54.951	55.179	56.286
Τακτικός Προϋπολογισμός										
<i>Καθαρά έσοδα</i>										
<i>Τακτικά Έσοδα</i>										
Άμεσοι φόροι	20.863	21.431	20.224	20.318	21.096	20.065	20.464	19.758	21.839	20.415
Έμμεσοι φόροι	30.222	28.293	31.042	28.632	26.083	24.548	23.776	23.773	25.680	26.443
Απολήψεις από Ε.Ε.	579	264	320	274	246	183	196	428	415	523
Λοιπά μη φορολογικά έσοδα	3.670	2.319	2.795	3.083	2.237	2.374	3.383	3.472	4.280	3.620
<i>Μη τακτικά έσοδα</i>	-	1.190	1.797	1.977	1.517	4.272	1.817	1.825	804	273
<i>Έσοδα αποκρατικοποιήσεων</i>	-	-	-	1.157	-	86	384	254	106	3.289
<i>Επιστροφές εσόδων</i>	3.654	4.952	5.322	5.283	3.172	3.105	3.370	2.922	3.263	2.044
<i>Δαπάνες</i>	61.642	74.627	66.787	70.145	61.499	51.809	48.472	48.545	48.865	49.536
<i>Πρωτογενείς Δαπάνες</i>	50.435	57.992	52.180	51.561	47.529	44.230	41.928	41.298	42.253	43.986
Αποδοχές και συντάξεις	22.871	22.293	20.309	20.328	20.511	18.422	18.487	16.479	16.174	12.337
Ασφάλιση, περίθαλψη και κοινωνική προστασία	13.447	21.146	17.485	19.119	17.134	15.922	14.421	14.714	15.630	20.210
Λειτουργικές και λοιπές δαπάνες	8.783	9.275	8.066	7.022	6.410	6.337	5.733	5.438	5.309	5.754
Αποδιδόμενοι πόροι	4.624	6.766	6.752	5.578	3.474	3.548	3.295	2.787	3.248	3.119
<i>Τόκοι</i>	11.207	12.325	13.223	16.348	12.224	6.044	5.569	5.800	5.577	5.550
ΠΔΕ										
<i>Έσοδα</i>	5.018	2.040	3.072	3.773	3.601	4.595	4.717	4.832	4.178	4.155
<i>Δαπάνες</i>	9.624	9.588	8.454	6.559	6.114	6.650	6.592	6.406	6.288	6.750
Πρωτογενές Αποτέλεσμα Κρατικού Προϋπολογισμού	(13.397)	(21.305)	(8.089)	(6.425)	(3.616)	603	1.872	2.270	4.437	3.793
Ισοζύγιο Κρατικού Προϋπολογισμού	(24.604)	(33.630)	(21.312)	(22.773)	(15.832)	(5.441)	(3.697)	(3.530)	(1.140)	(1.757)
ΑΕΠ	239.141	235.035	227.318	208.532	193.749	182.438	177.559	175.697	174.908	180.817

Πηγή: ΚΕΠΕ (2017), κύρια πηγή από Εισηγητική Έκθεση Κρατικού Προϋπολογισμού, διάφορα τεύχη, Γενικό Λογιστήριο του Κράτους, *Πορεία Εκτέλεσης Κρατικού Προϋπολογισμού 2016*, Ιανουάριος 2017.

Με βάση τα ανωτέρω αποτελέσματα, είναι εύλογο ότι τα προγράμματα που εφαρμόσε η κυβέρνηση μέσω των μνημονίων στόχευαν στον περιορισμό των δημοσίων δαπανών και στην συνακόλουθη αύξηση των εσόδων κατά κύριο λόγο μέσα από την επιβολή υψηλής φορολογίας. Η μείωση των δαπανών αυτών προέρχεται σε μεγάλο βαθμό από την μείωση σε μισθούς και συντάξεις των δημοσίων υπαλλήλων. Θα πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι, αν και η Ελλάδα έχει βγει πλέον από τα προγράμματα των μνημονίων, τηρώντας αρκετές από τις δεσμεύσεις που ανέλαβε τα προηγούμενα χρόνια, εντούτοις περαιτέρω αύξηση των εσόδων από αύξηση της φορολογίας, είτε άμεσης είτε έμμεσης, δεν θα είναι σε θέση να φέρει θετικά αποτελέσματα, κυρίως επειδή το φορολογικό βάρος των Ελλήνων είναι πάρα πολύ αυξημένο σε σχέση με την φοροδοτική τους ικανότητα (ΚΕΠΕ, 2017: 25).

Τέλος, αναφορικά με την συναλλαγές της χώρας με τον υπόλοιπο κόσμο, το ισοζύγιο εισαγωγών-εξαγωγών (εμπορικό ισοζύγιο) της παρουσιάζεται στο ακόλουθο σχήμα:

Σχήμα 8: Εμπορικό Ισοζύγιο Ελλάδας (σε εκατομμύρια €), 2008-2017

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.)

Στο σχήμα αυτό φαίνεται ότι το εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας ήταν μόνιμα ελλειμματικό, δηλαδή οι εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών ήταν μεγαλύτερες από τις εξαγωγές, εκτός από το έτος 2015 όπου το ισοζύγιο έγινε προσωρινά πλεονασματικό (91 εκ. €). Βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί ότι τη περίοδο 2008-2015, το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου μειώθηκε ραγδαία ως αποτέλεσμα της οικονομικής στενότητας, περιορίζοντας έτσι τις εισαγωγές. Παράλληλα και οι εξαγωγές παρουσίασαν μία (όχι συνεχή αλλά όχι και αμελητέα) τάση ανόδου συμβάλλοντας στη μείωση του ελλείμματος. Το γεγονός πάντως ότι το εμπορικό ισοζύγιο είναι μόνιμα ελλειμματικό στη χώρα οφείλεται στο ότι η ελληνική οικονομία παρουσιάζει γενικώς χαμηλή ανταγωνιστικότητα στα προϊόντα της σε σχέση με άλλες χώρες της ΕΕ αλλά και του υπόλοιπου κόσμου²¹.

²¹ <http://www.kathimerini.gr/505659/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/to-provlhma-ths-ellhnikhs-antagwnistikothtas>

3.1.3 Φορολογία

Το ζήτημα της φορολογίας είναι σχεδόν πάντα, μεταξύ άλλων, στο επίκεντρο των δημοσίων συζητήσεων και διαλόγων των κυβερνητικών αξιωματούχων, καθώς η διαμόρφωση των επιπέδων διαφόρων ειδών φόρων (εισοδήματος, περιουσίας, ΦΠΑ, κ.α.) επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό την ευημερία των πολιτών, γι' αυτό και θα πρέπει να συνεκτιμά τη φοροδοτική ικανότητα τους. Σύμφωνα με την Ετήσια Έκθεση για το 2017 του Ινστιτούτου Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε. (INE) σχετικά με την ελληνική οικονομία και την απασχόληση, παρατηρείται ότι η ασκούμενη πολιτική λιτότητας έχει φτάσει σε τέτοια επίπεδα ώστε η μείωση των κοινωνικών δαπανών να είναι πάρα πολύ μεγάλη, και συνακόλουθα οι Έλληνες πολίτες να υπέρφορολογούνται. Η συνέχιση αυτής της πολιτικής (ακόμα και σήμερα όπου η Ελλάδα έχει βγει από τα μνημόνια), θα έχει ακόμη πιο αρνητικές επιπτώσεις στη φερεγγυότητα του δημόσιου τομέα αλλά και στη βιωσιμότητα του δημοσίου χρέους. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η υπερβολική φορολόγηση δεν δημιουργεί βιώσιμα πρωτογενή πλεονάσματα, ενώ ταυτόχρονα η μεγέθυνση της οικονομίας παραμένει σε μεγάλο βαθμό χαμηλή και αβέβαιη, κάτι που επιδεινώνει ακόμα περισσότερο τη δημοσιονομική φερεγγυότητα (INE, 2017: 15).

Στην ετήσια έκθεση του μάλιστα για την φορολογία ο οργανισμός για την οικονομική συνεργασία και ανάπτυξη (ΟΟΣΑ) αναφέρει πως οι αυξήσεις της φορολογίας την τελευταία δεκαετία στην χώρα μας αποτελούν ρεκόρ και δεν έχει καταγραφεί τέτοια αύξηση σε καμία άλλη χώρα του οργανισμού²². Την διετία μάλιστα 2015-2016 η χώρα είχε αύξηση φορολογίας της τάξης του 3% του ΑΕΠ τέλος όπως αναφέρεται στις εν λόγω εκθέσεις του οργανισμού παρόλο που η χώρα έχει θέσει τόσο υψηλή φορολογία δεν έχει πραγματοποιηθεί ανάπτυξη.²³

Τα παραπάνω έχουν αντίκτυπο σε όλα τα μέρη της οικονομίας. Τα νοικοκυριά, έχοντας ο πλούτος τους μειωθεί σε σημαντικό βαθμό τα χρόνια της κρίσης, δεν έχουν ούτε την απαραίτητη φοροδοτική ικανότητα αλλά ούτε και την δυνατότητα να ανταποκριθούν στις δανειακές και άλλες υποχρεώσεις τους,

²² <https://www.cnn.gr/oikonomia/story/157120/h-ellada-protathlitria-oosa-sta-forologika-vari>

²³ <http://www.kathimerini.gr/983199/gallery/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/oosa-rekor-ay3hsewn-twn-forwn-sthn-ellada-th-dietia-2015-2016>

συμπαράσύροντας έτσι και τη φερεγγυότητα του τραπεζικού συστήματος. Το ίδιο ισχύει και για τις επιχειρήσεις (INE, 2017: 16). Ως αποτέλεσμα, τα παραπάνω διεύρυναν τη φτώχεια και την οικονομική ανισότητα των νοικοκυριών στην Ελλάδα της κρίσης. Τα φαινόμενα αυτά είναι ιδιαίτερα ανησυχητικά από τη στιγμή που πλήττονται περισσότερο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού της χώρας, τόσο σε κοινωνικό όσο και σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο.

Ιδιαίτερα για την οικονομική ανισότητα από πλευράς φορολογίας, στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται οι φόροι εισοδήματος & ασφαλιστικών εισφορών και περιουσίας των φτωχότερων και των πλουσιότερων νοικοκυριών στην Ελλάδα για το 2010 και το 2015.

Πίνακας 2: Φορολογική επιβάρυνση των φτωχότερων και των πλουσιότερων νοικοκυριών (2010 και 2015)

Κατηγοριοποίηση νοικοκυριών	Φόρος εισοδήματος και ασφαλιστικών εισφορών προς ακαθάριστο εισόδημα		Φόρος περιουσίας προς ακαθάριστο εισόδημα	
	2010	2015	2010	2015
Φτωχότερα	6,13%	9,08%	0,14%	6,04%
Πλουσιότερα	28,41%	30,04%	0,12%	2,46%

Πηγή: INE (2017), σ. 134

Σε αυτόν τον πίνακα παρατηρείται ότι το ποσοστό του φόρου εισοδήματος και των ασφαλιστικών εισφορών, ως προς το ακαθάριστο εισόδημα των νοικοκυριών, αυξήθηκε περισσότερο στα φτωχότερα σε σχέση με τα πλουσιότερα νοικοκυριά μεταξύ των ετών 2010 και 2015 (2,95% και 1,63% αντίστοιχα). Οι εν λόγω διαφορές δείχνουν ότι το φορολογικό βάρος ήταν δυσανάλογα μεγαλύτερα στα φτωχότερα νοικοκυριά σε σύγκριση με τα πλουσιότερα. Η δυσανάλογη αυτή κατανομή του φορολογικού βάρους είναι ιδιαίτερα εμφανείς στον φόρο περιουσίας, όπου στα φτωχότερα νοικοκυριά ο φόρος αυτός αυξήθηκε κατά 5,9% μεταξύ των ετών 2010 και 2015, ενώ στα πλουσιότερα νοικοκυριά αυξήθηκε μόλις 2,34%. Συνεπώς, η προτροπή από τους δανειστές, στο πλαίσιο της δεύτερης αξιολόγησης, για τη μείωση του αφορολόγητου ορίου με στόχο τη διεύρυνση της φορολογικής βάσης προς επίτευξη πρωτογενών πλεονασμάτων κρίνεται με βάση το Ινστιτούτο Εργασίας ως κοινωνικά άδικη συμφωνία καθώς έτσι θα μεγαλώσει το χάσμα μεταξύ των

πλουσιότερων και φτωχότερων νοικοκυριών, και άρα και τα ποσοστά φτώχειας στη χώρα (INE, 2017: 134-135).

Το ίδιο θέμα της υπερφορολόγησης των Ελλήνων εξετάζεται και από την έρευνα της Καπλάνογλου (2015), στην οποία όμως το εν λόγω θέμα αναλύεται περισσότερο σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες-μέλη της ΕΕ. Ειδικότερα, η σύνθεση των φορολογικών εσόδων ως % του ΑΕΠ για τις χώρες-μέλη της ΕΕ παρουσιάζεται στον ακόλουθο πίνακα:

Πίνακας 3: Σύνθεση φορολογικών εσόδων (% ΑΕΠ)

Χώρα	Άμεσοι φόροι		Έμμεσοι φόροι		Εισφορές Κοινωνικής Ασφάλισης	
	2008	2013	2008	2013	2008	2013
Δανία	28,0	30,6	16,5	16,8	1,0	0,9
Σουηδία	18,7	17,8	22,3	22,2	3,5	4,5
Βέλγιο	16,1	16,7	12,5	12,9	13,5	14,2
Φινλανδία	16,8	16,4	12,4	14,5	11,6	12,9
Ιταλία	14,7	14,9	13,6	14,8	12,8	13,0
Λουξεμβούργο	14,0	14,6	12,5	13,3	5,8	6,2
Ηνωμένο Βασίλειο	15,9	14,0	11,6	12,8	7,5	7,3
Αυστρία	13,7	13,3	13,9	14,4	13,9	14,7
Ιρλανδία	12,5	13,3	11,8	10,9	4,5	4,4
Γαλλία	11,7	12,7	14,7	15,5	15,8	16,9
Γερμανία	12,0	11,9	10,7	10,8	14,9	15,4
Πορτογαλία	9,3	11,3	14,0	13,7	8,4	8,7
Ελλάδα	8,2	10,3	12,5	13,3	10,7	10,6
Ολλανδία	10,9	10,2	11,5	11,1	13,5	15,2
Ισπανία	10,4	10,0	9,7	11,0	12,0	11,5
Εσθονία	-	7,2	-	13,4	-	11,1
Σλοβενία	8,7	7,2	13,9	14,8	13,8	14,8
Τσεχία	7,6	7,0	10,4	12,9	14,9	14,8
Πολωνία	-	6,8	-	12,7	-	12,3
Ουγγαρία	10,4	6,7	15,6	18,6	13,5	13,0
Σλοβακία	6,8	6,4	10,3	10,4	11,6	13,3
Ευρωζώνη (18 χώρες)	-	12,5	-	12,9	-	14,3

Πηγή: Καπλάνογλου (2015)

Από τον παραπάνω πίνακα παρατηρείται ότι η αύξηση των φορολογικών εσόδων στην Ελλάδα μεταξύ 2008 και 2013 προέρχεται κυρίως από τους άμεσους και τους έμμεσους φόρους, με μεγαλύτερη την αύξηση στους πρώτους, ενώ τα έσοδα από τις εισφορές κοινωνικής ασφάλισης παρέμειναν σχεδόν αμετάβλητα για την εν λόγω

περίοδο. Γενικώς, για το 2008, οι άμεσοι και οι έμμεσοι φόροι στην Ελλάδα είναι χαμηλότεροι σε σχέση με άλλες χώρες της ΕΕ (π.χ. Δανία, Σουηδία, Ιταλία, Φινλανδία κ.α.), ενώ το 2013 η αύξηση τους είναι σημαντική και τοποθετεί τη χώρα περίπου στο μέσο της κατανομής των χωρών του παραπάνω πίνακα. Επίσης, για τις εισφορές κοινωνικής ασφάλισης, η Ελλάδα εντάσσεται στις χώρες με τα χαμηλότερα ποσοστά αυτών σε σχέση με άλλες χώρες-μέλη της ΕΕ αλλά και της Ευρωζώνης.

Από την έρευνα αυτή προκύπτει γενικώς ότι, με βάση τον δείκτη των συνολικών φόρων ως ποσοστό του ΑΕΠ, δεν φαίνεται ότι οι Έλληνες υπερφορολογούνται, τουλάχιστον σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες-μέλη της ΕΕ. Αλλά το αντίθετο συμβαίνει αν συγκριθεί η φορολογική επιβάρυνση για μια μεγάλη κατηγορία Ελλήνων, για την οποία υπάρχουν συγκρίσιμα στοιχεία για όλες τις χώρες της ΕΕ, τους μισθωτούς.

Λαμβάνοντας υπόψη όμως τον φόρο εισοδήματος φυσικών προσώπων, τις εισφορές κοινωνικής ασφάλισης και τους έμμεσους φόρους (βλέπε Πίνακα 4 παρακάτω), είναι σαφές ότι η φορολογική επιβάρυνση στην Ελλάδα για ένα μέσο νοικοκυριό είναι πλέον μεταξύ των υψηλότερων στην ΕΕ και μάλιστα η 3η υψηλότερη. Αυτή η επιβάρυνση είναι ακόμη υψηλότερη αν ληφθούν επίσης υπόψη διάφοροι φόροι ιδιοκτησίας, δημοτικοί φόροι, τέλη δημόσιας ραδιοτηλεοπτικής μετάδοσης κ.λπ. για τα οποία όμως δεν υπάρχουν συγκρίσιμα στοιχεία σε επίπεδο νοικοκυριού. Αυτά τα συμπεράσματα δείχνουν ότι δεν υπάρχει περιθώριο για περαιτέρω αυξήσεις είτε στους άμεσους είτε στους έμμεσους φόρους. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι ο λόγος που οι φορολογικοί συντελεστές είναι μεν υψηλοί αλλά τα φορολογικά έσοδα χαμηλά είναι η εκτεταμένη φοροδιαφυγή (ή και φοροαποφυγή), κάτι που σημαίνει ότι ορισμένα νοικοκυριά που δεν έχουν τη τάση να φοροδιαφύγουν υπερφορολογούνται ενώ άλλα που φοροδιαφεύγουν δεν πληρώνουν το μερίδιο που τους αναλογεί (Καπλανογλου, 2015: 15)

Η παραπάνω διαπίστωση επομένως της υπερφορολόγησης δείχνει ότι, τρόπον τινά, το υφιστάμενο φορολογικό σύστημα της χώρας δημιουργεί στρεβλώσεις στην οικονομική συμπεριφορά και δραστηριότητα, αποθαρρύνοντας και την προσέλκυση ιδιωτικών επενδύσεων που είναι ένας ζωτικός παράγοντας για την βιώσιμη οικονομική μεγέθυνση της. Είναι χαρακτηριστικό επίσης ότι για τη περίοδο 1995-

2003, το φορολογικό σύστημα στην Ελλάδα ήταν ο δεύτερος πιο αποτρεπτικός παράγοντας για την πραγματοποίηση άμεσων ξένων επενδύσεων ενώ εξακολουθεί μέχρι και σήμερα να αποτελεί σημαντική πηγή αντικινήτρων για την ανάληψη επιχειρηματικής δραστηριότητας, λόγω της πολυπλοκότητας και της εξαιρετικά υψηλής μεταβλητότητας του. (Οικονομίδης, Τριαντόπουλος, 2017)

Πίνακας 4: Συνολική φορολογική επιβάρυνση ενός αντιπροσωπευτικού νοικοκυριού (οικογένεια με δύο παιδιά και έναν εργαζόμενο που αμείβεται με το 100% του μέσου μισθού)

Χώρα	Συνολική Φορολογική Επιβάρυνση (%)
Δανία	41,9
Σουηδία	40,3
Ελλάδα	38,6
Φινλανδία	36,2
Ουγγαρία	35,4
Βέλγιο	35,2
Ολλανδία	35,2
Αυστρία	34,3
Γαλλία	32,5
Ιταλία	31,8
Γερμανία	31,0
Ηνωμένο Βασίλειο	29,8
Πολωνία	29,8
Λουξεμβούργο	28,2
Σλοβενία	26,7
Ισπανία	26,1
Πορτογαλία	25,8
Εσθονία	25,0
Σλοβακία	17,0
Ιρλανδία	12,6
Τσεχία	11,8

Πηγή: Καπλάνογλου (2015), σ. 9, επεξεργασία από συγγραφέα

3.1.4 Μισθοί - Συντάξεις

Μία ακόμη σημαντική οικονομική επίπτωση της κρίσης στην χώρα παρατηρήθηκε στην αγορά εργασίας, κυρίως όσον αφορά τις εργασιακές σχέσεις, την απασχόληση και την διαμόρφωση των μισθών, καθώς και στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης που αφορά τη διαμόρφωση των συντάξεων. Σε αυτό το κομμάτι θα

σταθούμε ιδιαίτερα καθώς τόσο οι μισθοί όσο και οι συντάξεις αποτελούν γενικώς τη βασικότερη πηγή εσόδων για τους πολίτες μίας χώρας.

Όπως αναφέρεται στην ετήσια έκθεση του 2012 από τον ΙΝΕ περί εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα και την Ευρώπη, η κρίση στον τομέα της απασχόλησης και τα υψηλά ποσοστά ανεργίας συνοδεύονται από πολιτικές εργασιακών σχέσεων οι οποίες στοχεύουν σε πιο ευέλικτες μορφές εργασίας και ενισχύουν την απορρύθμιση της εργασίας. Αυτή η απορρύθμιση περιλαμβάνει την αποδυνάμωση του θεσμού της πλήρους και σταθερής απασχόλησης προς όφελος των ευέλικτων μορφών εργασίας, η οποία πραγματοποιείται με την απελευθέρωση και τη διευκόλυνση των απολύσεων εις βάρος της προστασίας των εργαζομένων σε περίπτωση καταγγελίας των συμβάσεων, την ελαστικοποίηση των ωραρίων και την αποδιάρθρωση του συστήματος των συλλογικών διαπραγματεύσεων, καθώς επίσης και του τρόπου διαμόρφωσης των μισθών (ΙΝΕ, 2012: 9).

Η οικονομική ζώνη της ΕΕ γενικώς, εξαιτίας της κρίσης που έκανε την εμφάνιση της τη περίοδο 2009-2010, χαρακτηρίζεται από σοβαρή επιβράδυνση του ρυθμού ανάκαμψης της αγοράς εργασίας, κυρίως σε χώρες που ανήκουν στην Ευρωζώνη, κάτι που έχει πολύ σοβαρές επιπτώσεις στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, Ιταλία, Κύπρος), οι οποίες συνεχώς εντείνονται (ΙΝΕ, 2012: 11).

Ιδιαίτερα για την Ελλάδα, οι πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν στα εργασιακά θέματα μέσω των μνημονίων (κυρίως των πρώτων δύο), επιδιώκοντας την αντιμετώπιση της κρίσης, του χρέους και των δημοσίων ελλειμμάτων οδήγησαν σε ένα πλαίσιο εργασίας το οποίο χαρακτηρίζεται από έντονη ανασφάλεια και απορρύθμιση. Συγκεκριμένα, η εφαρμογή των παραπάνω πολιτικών επέφερε μεταξύ των άλλων, ραγδαία συρρίκνωση στους μισθούς και τις συντάξεις σε ποσοστό πάνω από 40%. Ειδικότερα, σε σχέση με τα μέτρα που επιβλήθηκαν στην αγορά εργασίας, παρατηρήθηκαν μείωση των αμοιβών και γενικότερα των αποδοχών των εργαζομένων σε Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου (ΝΠΙΔ) του Δημοσίου και κατάργηση των επιδομάτων Χριστουγέννων, Πάσχα και αδείας για τους δημόσιους υπαλλήλους. Καθώς επίσης και συρρίκνωση των κοινωνικών δαπανών και του κοινωνικού κράτους (ΙΝΕ, 2012: 183-184).

Όσο για το σύνολο της μισθωτής εργασίας, κυρίως για τον ιδιωτικό τομέα, παρατηρούνται τα εξής (INE, 2012: 184-185):

- Διευκόλυνση των απολύσεων των εργαζομένων μέσω της μείωσης της προθεσμίας προειδοποίησης για την καταγγελία των συμβάσεων εργασίας αορίστου χρόνου. Ουσιαστικά, αυτό το μέτρο οδηγεί σε έμμεση μείωση των αποζημιώσεων των υπαλλήλων κατά 50% λόγω απόλυσης,
- διευκόλυνση των ομαδικών απολύσεων,
- μείωση των προσαυξήσεων στην περίπτωση υπερωριών, γεγονός που οδηγεί σε μείωση του κόστους εργασίας,
- θέσπιση ειδικού καθεστώτος εργασίας για νέους, πράγμα που οδηγεί σε περαιτέρω μείωση του εργασιακού κόστους,
- θέσπιση νέας μορφής ειδικών επιχειρησιακών συλλογικών συμβάσεων εργασίας, η οποία οδηγεί στην υιοθέτηση δυσμενέστερων όρων εργασίας σε επίπεδο επιχείρησης σε σχέση με τις κλαδικές συμβάσεις εργασίας και
- μεταβολή του θεσμικού πλαισίου του Οργανισμού Μεσολάβησης και Διαιτησίας.

Τέλος, μπορούν να αποτυπωθεί σε έναν πίνακα η εξέλιξη των συλλογικών συμβάσεων εργασίας την περίοδο της κρίσης. Τα αποτελέσματα αυτά για τη περίοδο 2010-2016 παρουσιάζονται στον ακόλουθο πίνακα:

Πίνακας 5: Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας (2010-2016)

Έτος	Κλαδικές/εθνικές/ομοιοεπαγγελματικές συμβάσεις	Επιχειρησιακές συμβάσεις	Τοπικές ομοιοεπαγγελματικές συμβάσεις	Σύνολο	Ποσοστό (%) συμμετοχής επιχειρησιακών συμβάσεων
2010	65	227	14	306	74,18
2011	38	170	7	215	79,07
2012	23	976	6	1.005	97,11
2013	14	409	0	423	96,69
2014	14	286	5	305	93,77
2015	12	263	7	282	93,26
2016	10	318	6	334	95,21
Σύνολο	162	2.273	37	2.472	

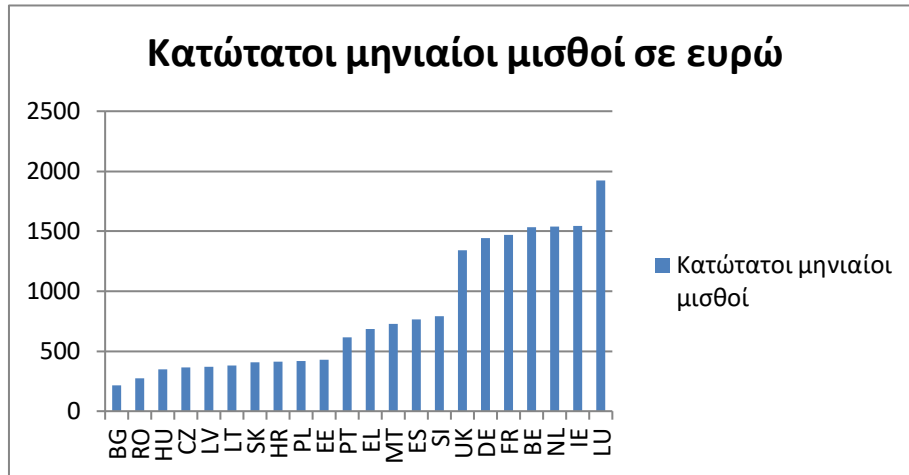
Πηγή: INE (2017), σ. 114

Όπως φαίνεται, ο αριθμός των επιχειρησιακών συμβάσεων υπερτερεί συντριπτικά έναντι των κλαδικών/εθνικών/ ομοιοεπαγγελματικών συμβάσεων, καθώς και των τοπικών ομοιοεπαγγελματικών συμβάσεων, με το ποσοστό τους να αυξάνεται από 74,18% το 2010 σε 97,11% το 2012, έπειτα παρουσιάζει μία σημαντική μείωση τη περίοδο 2013-2015 από 96,69% σε 93,26% ενώ το 2016 αυξάνεται εκ νέου το ποσοστό συμμετοχής σε 95,21%. Όσον αφορά τις κλαδικές/ εθνικές/ ομοιοεπαγγελματικές συμβάσεις, το επίπεδο τους κυμαίνεται από 10 σε 14 τη περίοδο 2013-2016, ενώ για τις τοπικές/ ομοιοεπαγγελματικές από 5-7 τη περίοδο 2011-2016, με εξαίρεση το 2013 όπου δεν υπήρξε καμία τέτοια σύμβαση.

Συμπερασματικά, τα παραπάνω μέτρα προκαλούν με βάση την οπτική του Ινστιτούτου Εργασίας, εκτός από υψηλή ανεργία και αρνητικές (για πολλούς ανεπιθύμητες) αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις, και μεγάλη μείωση στους μισθούς, είτε με υπογραφή επιχειρησιακών συλλογικών συμβάσεων εργασίας είτε με ατομικές συμφωνίες, γεγονός εντείνει την ύφεση και εν τέλει τη φτωχοποίηση των εργαζομένων, χωρίς παράλληλα να ικανοποιούνται, είτε μερικώς είτε ολικώς, οι στόχοι των προγραμμάτων μέσω των μνημονίων.

Σε αυτό το σημείο, μπορούμε να δούμε σε διαγραμματικά την εξέλιξη των κατώτατων μισθών, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην ΕΕ. Όπως φαίνεται στο ακόλουθο σχήμα, οι αποκλίσεις των κατώτατων μηνιαίων μισθών μεταξύ των χωρών της ΕΕ είναι αρκετά σημαντικές, με το Λουξεμβούργο (LU) να διαθέτει τον μεγαλύτερο κατώτατο μισθό ύψους 1.923€ και την Βουλγαρία (BG) τον μικρότερο, ύψους 215€. Στην Ελλάδα (EL), ο κατώτατος μισθός διαμορφώνεται στα 684€, ο οποίος όμως αποκλίνει σημαντικά έναντι των κατώτατων μισθών στις πιο αναπτυγμένες χώρες-μέλη της ΕΕ (Ηνωμένο Βασίλειο, Γερμανία, Γαλλία, Βέλγιο, Ολλανδία, Ιρλανδία και Λουξεμβούργο).

Σχήμα 9: Κατώτατοι μηνιαίοι μισθοί (σε €) για τις χώρες της ΕΕ (2ο εξάμηνο 2016)

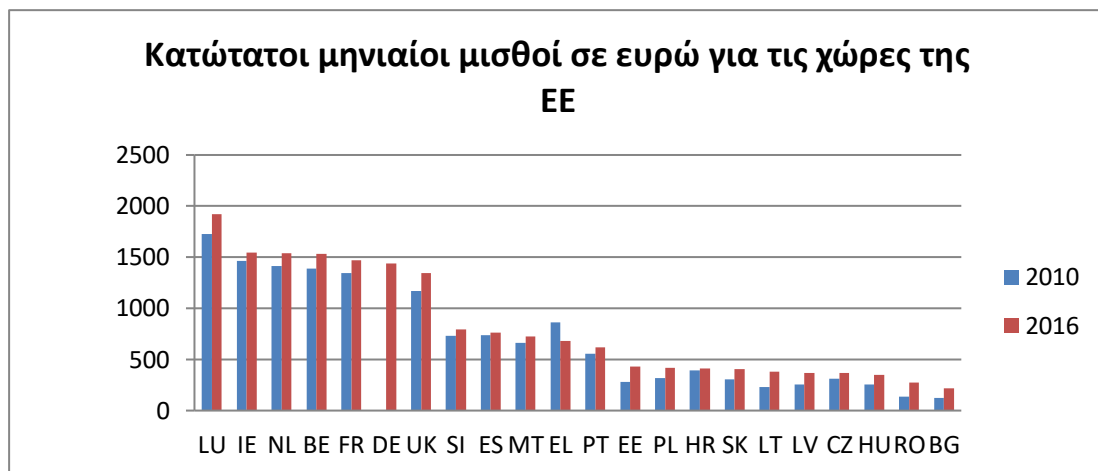
Πηγή: INE (2017), σ. 104

Μπορούμε επίσης να δούμε διαγραμματικά και τη σύγκριση των κατώτατων μισθών των χωρών-μελών της ΕΕ μεταξύ των ετών 2010 και 2016. Τα αποτελέσματα αυτά παρουσιάζονται παρακάτω.

Όπως προκύπτει, μεταξύ των ετών 2010 και 2016, η μόνη χώρα στην οποία μειώθηκαν οι κατώτατοι μισθοί ήταν η Ελλάδα (από 863€ το 2010 σε 684€ το 2016) εξαιτίας των μνημονίων, και τις υπόλοιπες χώρες να παρουσιάζουν μικρή ή μεγάλη αύξηση στα επίπεδα των κατώτατων μισθών τους. Η μείωση του κατώτατου μισθού στην Ελλάδα αποτελεί ρεκόρ για τα στατιστικά στοιχεία της ευρωζώνης καθώς επίσης έχει να κάνει με πραγματικούς όρους και όχι μόνο με ονομαστικούς.²⁴

²⁴ <https://www.protothema.gr/economy/article/613926/apologismos-sok-non-stop-to-kourema-tou-katotatou-misthou-stin-ellada->

Σχήμα 10: Κατώτατοι μηνιαίοι μισθοί (σε €) για τις χώρες της ΕΕ (2ο εξάμηνο 2010 - 2ο εξάμηνο 2016)

Πηγή: INE (2017), σ. 105

Αναφορικά τώρα με το θέμα της κοινωνικής ασφάλισης που αφορά κυρίως τις συντάξεις, για τη περίοδο 2010-2018 υλοποιήθηκαν μέσα από τους όρους των μνημονίων δυσμενείς όροι στο ασφαλιστικό σύστημα, συμπεριλαμβανομένων και των μειώσεων των επιπέδων των συντάξεων. Όπως αναφέρεται στο μηνιαίο τεύχος της INE ΓΣΕΕ για τη περίοδο Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2017, ο ρόλος και η αξία της κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα έχει επιδεινωθεί σημαντικά καθώς έχει αποπροσανατολιστεί και έχει χάσει τον διανεμητικό της χαρακτήρα. (INE, 2017: 1).

Χρήσιμο θα ήταν σε αυτό το σημείο να διευκρινιστεί το σύστημα συνταξιοδότησης που ακολουθεί η Ελλάδα είναι διανεμητικό δηλαδή το υπάρχον εργατικό δυναμικό της χώρας είτε μισθωτοί είτε ελεύθεροι επαγγελματίες πληρώνει μέσω των εισφορών τους τις συντάξεις των τωρινών συνταξιούχων. Εν αντιθέσει σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες τηρείται το κεφαλαιοποιητικό σύστημα όπου οι εισφορές κάθε εργαζόμενου ξεχωριστά επενδύονται σε έναν λογαριασμό και όταν είναι να συνταξιοδοτηθεί λαμβάνει ανάλογο ποσό, καθώς και ένα μικτό σύστημα.²⁵

Όσον αφορά τον αποπροσανατολισμό του συνταξιοδοτικού της χώρας, υποστηρίζεται ότι, εκτός από την κατάργηση της επικουρικής ασφάλισης και της αντικατάστασης αυτής από το σύστημα της νοητής κεφαλαιοποίησης, από τους όρους των μνημονίων έχει προταθεί η εφαρμογή του συστήματος ατομικών λογαριασμών

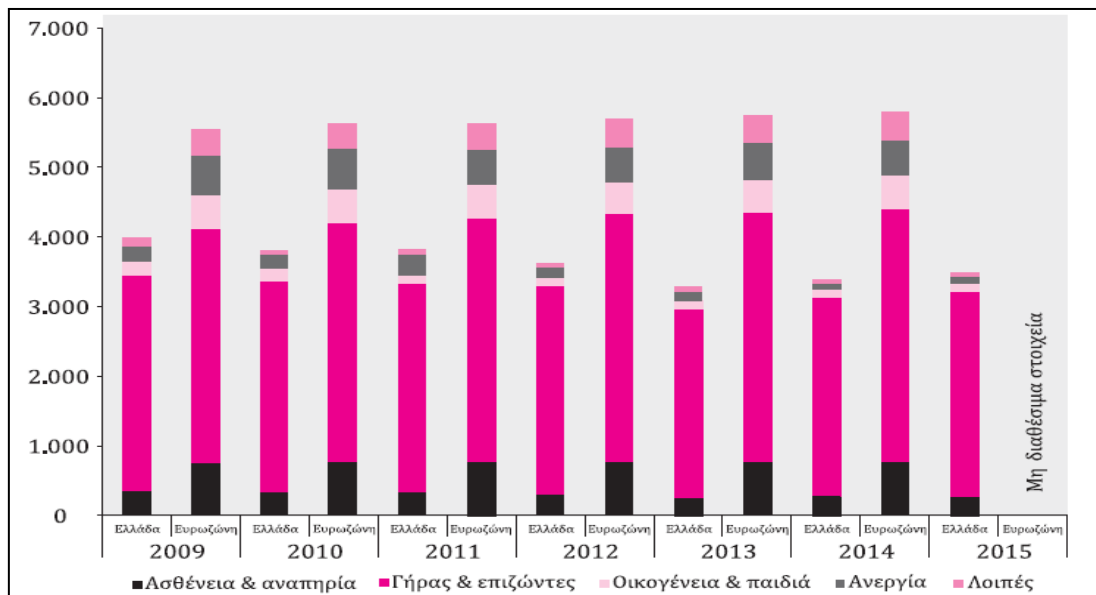
²⁵ www.huffingtonpost.gr/2016/01/31/politiki-oikonomia-koinwnia-afalistiko-n_9120668.html

νοητής κεφαλαιοποίησης (σύστημα που ακολουθείται στη Σουηδία), κατά το οποίο κάθε εργαζόμενος μπορεί να ελέγξει ανά πάσα ώρα την σύνταξη που θα λάβει και να ελέγξει τις εισφορές του, κάτι που δεν φαίνεται να είναι σε θέση να ανταποκριθεί στα ελληνικά δεδομένα.²⁶ Και αυτό γιατί ήδη στη Σουηδία το σύστημα αυτό έχει τεθεί υπό συζήτηση σχετικά με την κατάργηση του λόγω διαφόρων αναποτελεσματικοτήτων και η αντικατάσταση του εν λόγω συστήματος με ένα περισσότερο αποδοτικό σύστημα. Άλλωστε, το κόστος για τη μετάβαση της κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα από το ένα σύστημα στο άλλο θα ήταν εξαιρετικά μεγάλο, πέρα από το ότι θα εντείνει την ανασφάλεια, την αβεβαιότητα και την επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου των συνταξιούχων και των ασφαλισμένων γενικότερα (INE, 2017: 3).

Στο ακόλουθο σχήμα καταγράφεται η εξέλιξη των δαπανών της Γενικής Κυβέρνησης στην Ελλάδα για τον τομέα της κοινωνικής προστασίας τη περίοδο 2009-2015. Όπως φαίνεται, το μεγαλύτερο ποσοστό της γενικής κυβέρνησης για κάθε έτος προορίζεται για τη κατηγορία «Γήρας & επιζώντες» η οποία περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο τις συνταξιοδοτικές δαπάνες, και παρουσιάζουν σημαντική μείωση μέχρι το 2015 (7,8% περίπου) ενώ οι αντίστοιχες δαπάνες για τις χώρες της Ευρωζώνης ως σύνολο παραμένουν σε σχετικά σταθερά επίπεδα. Αυτό είναι ενδεικτικό της επιδείνωσης της κατάστασης στο ασφαλιστικό σύστημα της χώρας λόγω των παρεμβάσεων που έγιναν μέσω των μνημονίων.

²⁶ www.huffingtonpost.gr/2016/01/31/politiki-oikonomia-koinwnia-afalistiko- n_9120668.html

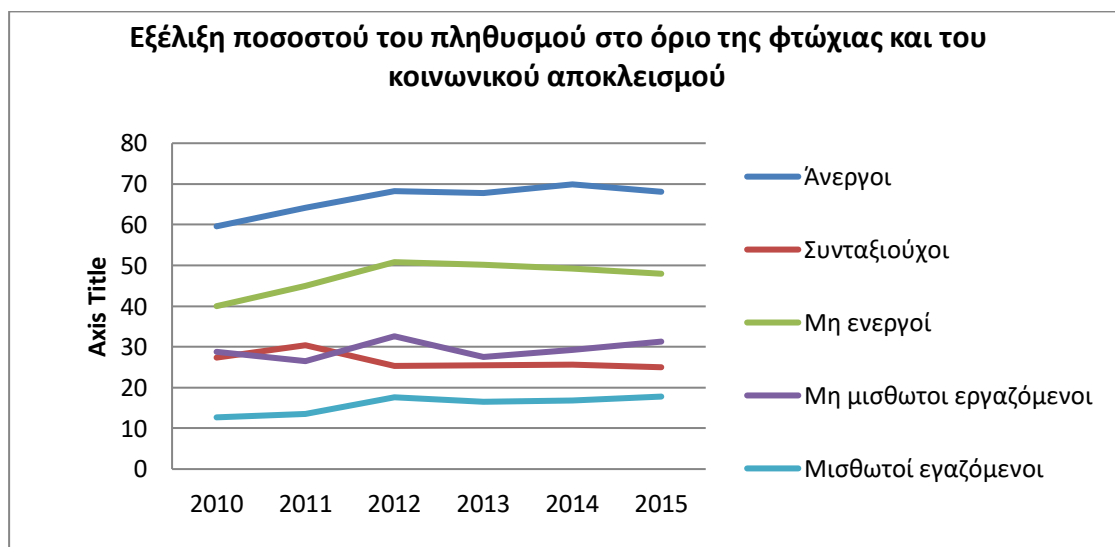
Σχήμα 11: Εξέλιξη των δαπανών στον τομέα της κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (2009-2015, κατά κεφαλήν ευρώ, τιμές 2009)

Πηγή: INE (2017), σ. 47

Επιπλέον, στο παρακάτω σχήμα μπορούμε να δούμε την εξέλιξη του ποσοστού του πληθυσμού στο όριο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα ως προς την εργασιακή δραστηριότητα για διάφορες πληθυσμιακές ομάδες.

Σχήμα 12: Εξέλιξη του ποσοστού του πληθυσμού στο όριο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα ως προς την επαγγελματική κατάρτιση, 2010-2015

Πηγή: INE (2017), σ. 126

Στο σχήμα αυτό παρατηρείται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού ως προς την επαγγελματική κατάρτιση παρατηρείται στους ανέργους, το οποίο αν και το 2015 εμφανίζει μία μικρή τάση καθόδου σε σχέση με το 2014, εντούτοις παραμένει σε υψηλά επίπεδα, αναδεικνύοντας τις σοβαρές κοινωνικές συνέπειες που έχει πάρει η ανεργία. Δεύτερη πληθυσμιακή ομάδα με το μεγαλύτερο ποσοστό φτώχειας είναι οι οικονομικά μη ενεργοί, ενώ αμέσως μετά ακολουθούν οι μη μισθωτοί εργαζόμενοι και οι συνταξιούχοι και τέλος οι μισθωτοί εργαζόμενοι. Ωστόσο, η πληθυσμιακή ομάδα των συνταξιούχων, η οποία είναι και η πολυπληθέστερη, παρουσίασε μείωση του δείκτη φτώχειας κατά 2,2% μεταξύ 2010 και 2015. Το γεγονός αυτό, όπως και οι κοινωνικές μεταβιβάσεις, συνέβαλαν στη συγκράτηση του συνολικού ποσοστού φτώχειας, το οποίο σε διαφορετική περίπτωση θα ήταν ιδιαίτερα υψηλό και η ανισότητα θα ήταν επίσης οξυμένη (INE, 2017: 126). Προκύπτει έτσι ότι, παρά τις όποιες μειώσεις στα επίπεδα των συντάξεων, οι συνταξιούχοι (αλλά και οι μισθωτοί) παραμένουν σε μία ευνοϊκότερη θέση ως προς τα ποσοστά φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού σε σύγκριση με τους ανέργους και τους μη ενεργούς, πάντα σε σχέση με την εργασιακή τους δραστηριότητα.

Τέλος, στο παρακάτω σχήμα παρουσιάζεται και η εξέλιξη του δείκτη σοβαρής υλικής αποστέρησης στο σύνολο του πληθυσμού μεταξύ των ετών 2010 και 2015, κατά ομάδες απασχόλησης.

Σχήμα 13: Δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης στο σύνολο του πληθυσμού και κατά καθεστώς απασχόλησης στην Ελλάδα (ηλικία άνω των 18 ετών, 2010 και 2015)

Πηγή: INE (2017), σ. 133

Όπως φαίνεται, ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης για το σύνολο του πληθυσμού αυξήθηκε από 11,4 το 2010 σε 21,3 το 2015, αναδεικνύοντας την επιδείνωση των όρων διαβίωσης των νοικοκυριών στη χώρα κατά την περίοδο της κρίσης. Το ίδιο αποτέλεσμα προκύπτει και για το σύνολο των εργαζομένων (8,6 το 2010 σε 15,9 το 2015), όπως και στις υπόλοιπες κατηγορίες. Οι άνεργοι εμφανίζουν τις υψηλότερες τιμές στον δείκτη και οι όροι διαβίωσης τους επιδεινώθηκαν σημαντικά από 28,3 μονάδες το 2010 σε 43,4 μονάδες το 2015. Για τους συνταξιούχους δε, πέρα από το ότι εμφανίζουν χαμηλές τιμές του δείκτη (και μάλιστα τη χαμηλότερη για το 2015), η αύξηση μεταξύ των ετών 2010 και 2015 ήταν η χαμηλότερη δυνατή (από 11 μονάδες το 2010 σε 13,1 μονάδες το 2015) σε σχέση με τις υπόλοιπες πληθυσμιακές ομάδες ως προς τη κατάσταση εργασίας τους.

Συμπερασματικά, μπορεί να ειπωθεί ότι η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας στη χώρα, παράλληλα με την επιδείνωση του συστήματος της κοινωνικής ασφάλισης και της υπερφορολόγησης που αναφέρθηκε στην υποενότητα 3.1.3, είχαν συνολικά ως αποτέλεσμα την αύξηση των ποσοστών της φτώχειας και την επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών. Πιο αναλυτικές πληροφορίες περί της φτώχειας θα παρουσιαστούν στο κεφάλαιο των κοινωνικών επιπτώσεων.

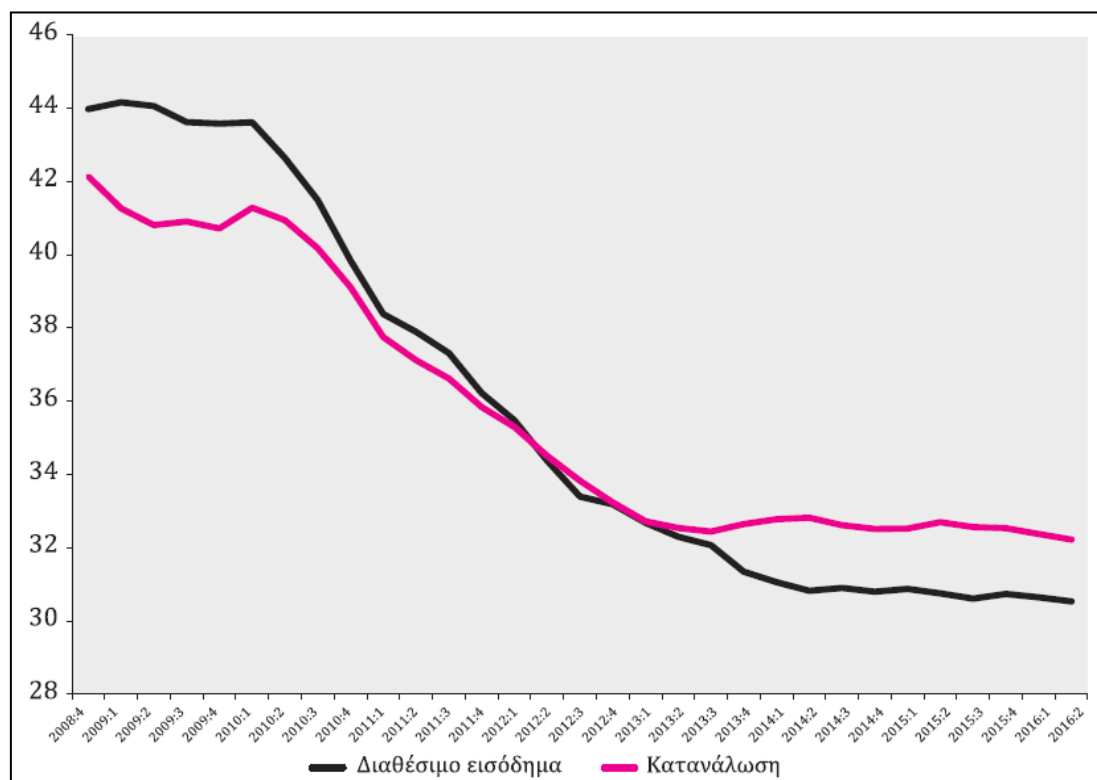
3.1.5 Δάνεια

Όπως ήδη αναφέρθηκε στην υποενότητα 3.1.3, η υψηλή φορολογία που επιβάλλεται στα νοικοκυριά (αλλά και τις επιχειρήσεις) οδηγεί σε οικονομική στενότητα η οποία δεν τους δίνει τη δυνατότητα να καλύψουν, τόσο τις φορολογικές όσο και τις δανειακές τους υποχρεώσεις. Αυτό κατ' επέκταση οδηγεί και σε μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος τους, η οποία είναι πιο έντονη σε σχέση με την κατανάλωση τους.

Πράγματι, όπως φαίνεται και στο ακόλουθο σχήμα, η εξέλιξη τόσο του διαθέσιμου εισοδήματος όσο και της κατανάλωσης είναι καθοδική από το 4ο τρίμηνο του 2008 έως και το 3ο τρίμηνο του 2013 και από εκεί και έπειτα τα δύο μεγέθη κινούνται σε σταθερά επίπεδα. Το βασικότερο σημείο στο οποίο θα πρέπει να σταθούμε είναι το γεγονός ότι, μέχρι και το 2ο τρίμηνο του 2010, το διαθέσιμο εισόδημα ήταν συγκριτικά μεγαλύτερο από την ιδιωτική κατανάλωση, ωστόσο τα επόμενα χρόνια μειώθηκε ραγδαία και κινούνταν λίγο πολύ στα επίπεδα της

κατανάλωσης, βαίνοντας φυσικά και αυτή μειούμενη. Η κατάσταση αντιστρέφεται από το 2ο τρίμηνο του 2012 και μετά, όταν η ιδιωτική κατανάλωση ξεπερνά τα επίπεδα του διαθέσιμου εισοδήματος και, μετά το 3ο τρίμηνο του 2013, η μεταξύ τους απόκλιση τους διευρύνεται αλλά παραμένει σε σταθερά επίπεδα.

Σχήμα 14: Διαθέσιμο εισόδημα και κατανάλωση νοικοκυριών σε δισ. ευρώ στην Ελλάδα, τριμηνιαία στοιχεία, 2008:4 - 2016:2

Πηγή: INE (2017), σ. 68

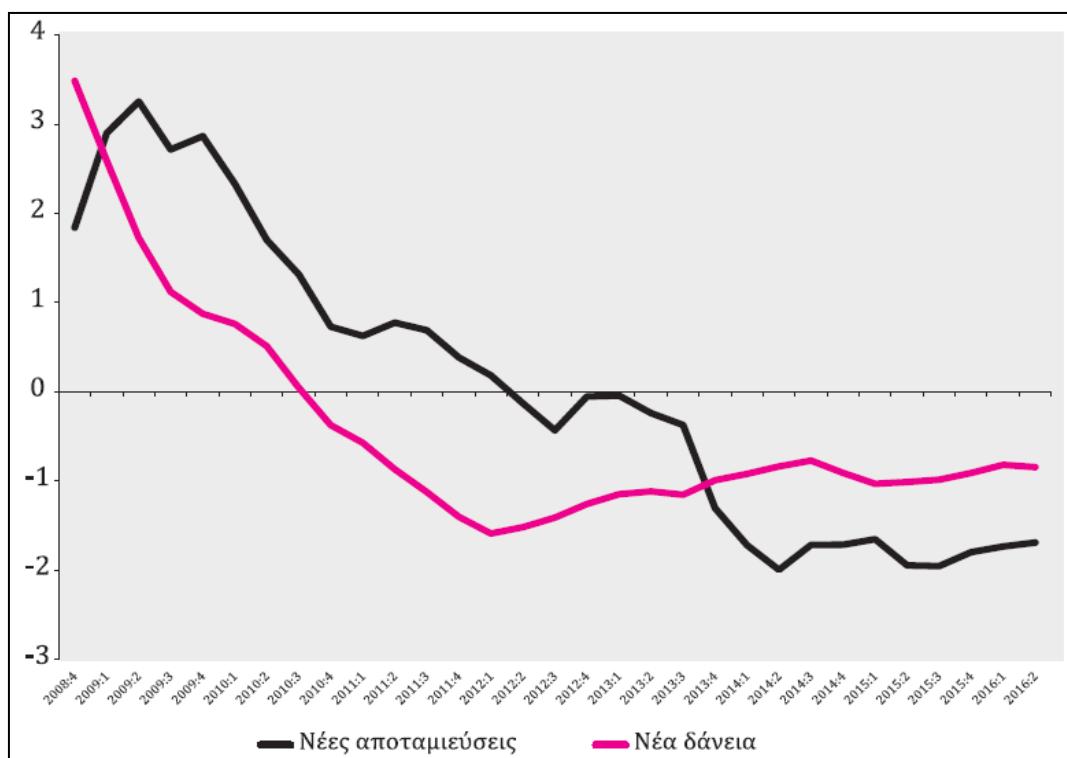
Επομένως, είναι εμφανές ότι η ιδιωτική κατανάλωση δε χρηματοδοτείται από το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών αλλά από κάποια άλλη πηγή. Ίσως η χρηματοδότηση αυτή να προέρχεται είτε από αδήλωτη εργασία είτε από (εισ)φοροδιαφυγή, ωστόσο είναι αρκετά πιθανό να προέρχεται και από δανεισμό ή από καταθέσεις νοικοκυριών σε τραπεζικά ιδρύματα, τουλάχιστον για όσα νοικοκυριά διαθέτουν. (INE, 2017: 68).

Στο ακόλουθο σχήμα παρουσιάζεται η εξέλιξη των πραγματικών νέων αποταμιεύσεων και των πραγματικών νέων δανείων των νοικοκυριών για τη περίοδο 2008:4 - 2016:2. Όπως προκύπτει, το ύψος των νέων δανείων των ελληνικών νοικοκυριών ήταν μεγαλύτερο από τις νέες αποταμιεύσεις μέχρι το 1ο τρίμηνο του

2009, ωστόσο από εκεί και έπειτα, ο αριθμός των νέων δανείων μειώθηκε ραγδαία και έφτασε μάλιστα και σε αρνητικά επίπεδα, υποδηλώνοντας ότι τα νοικοκυριά πληρώνουν λιγότερα χρήματα απ' όσα έχουν δανειστεί με αποτέλεσμα να διογκώνεται ο αριθμός των μη εξυπηρετούμενων δανείων.

Επιπλέον, οι πραγματικές νέες αποταμιεύσεις, ενώ αυξάνονται μέχρι και το 2ο τρίμηνο του 2009, στη συνέχεια μειώνονται ραγδαία (παρά κάποιες παροδικές τάσεις ανόδου) και γίνονται και αυτές αρνητικές από το 2ο τρίμηνο του 2012, υποδηλώνοντας ότι τα νοικοκυριά χρησιμοποιούν καταθέσεις από προηγούμενες περιόδους προκειμένου να εκπληρώσουν δανειακές, φορολογικές, καταναλωτικές και άλλες υποχρεώσεις. Κατά συνέπεια, φαίνεται ότι η μόνη πηγή χρηματοδότησης της ιδιωτικής κατανάλωσης είναι οι καταθέσεις των νοικοκυριών σε τράπεζες τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό..

Σχήμα 15: Εξέλιξη των πραγματικών νέων αποταμιεύσεων και νέων δανείων των νοικοκυριών στην Ελλάδα σε δις. ευρώ (σταθερές τιμές 2010), τριμηνιαία στοιχεία, 2008:4 - 2016:2

Πηγή: INE (2017), σ. 69

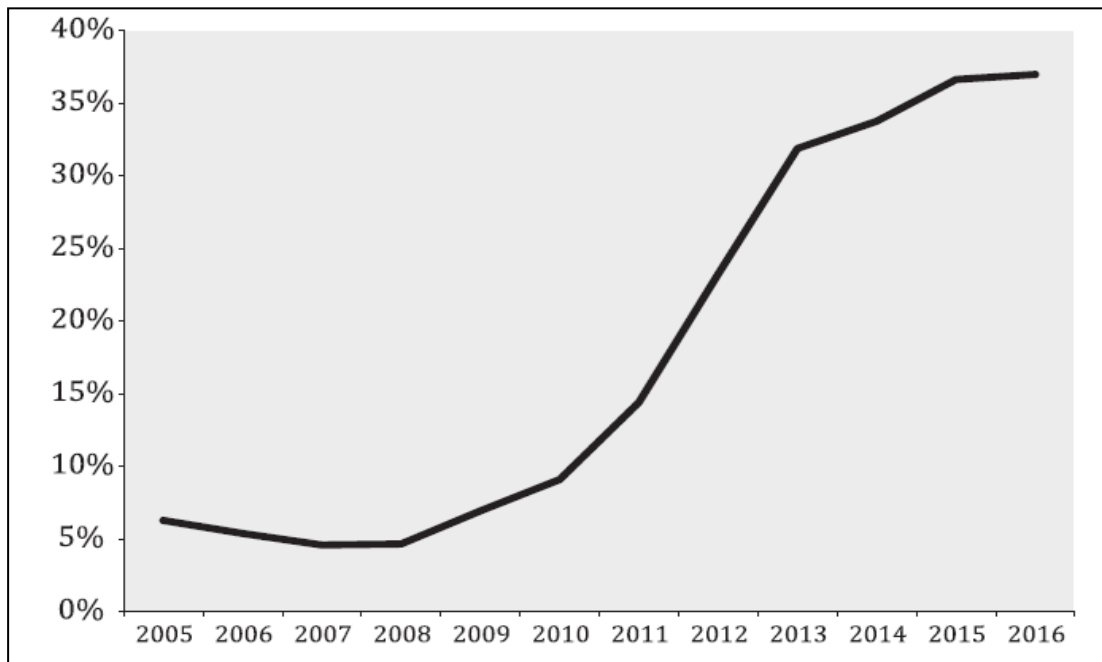
Τέλος, όσον αφορά την εξέλιξη των ληξιπρόθεσμων οφειλών των νοικοκυριών προς τον τραπεζικό τομέα, ως ποσοστό των συνολικών τους δανείων, για τη περίοδο 2005-2016. Η εξέλιξη των δανείων αυτών δείχνει ότι από σχεδόν 5%

το 2005, το 2016 εκτινάσσεται στο 35% των δανείων που αδυνατούν να αποπληρώσουν οι οφειλέτες προς τα τραπεζικά ιδρύματα. Μέχρι το 2008, ο αριθμός των μη εξυπηρετούμενων δανείων ήταν μειούμενος, ωστόσο από το 2008 και μετά, εξαιτίας και της παγκόσμιας κρίσης των ενυπόθηκων δανείων που έλαβε χώρα το διάστημα 2007-2008, το σύνολο των μη εξυπηρετούμενων δανείων άρχισε να αυξάνεται ραγδαία και να σταθεροποιηθεί κάπως τη περίοδο 2015-2016 και έπειτα να μειώνεται.

Με βάση την ετήσια έκθεση της ευρωπαϊκής επιτροπής αξίζει να σημειωθεί ότι η βαθιά και παρατεταμένη κρίση αντικατοπτρίζεται στα μη εξυπηρετούμενα δάνεια της χώρας. Βέβαια έχει αρχίσει η σταδιακή μείωση των εν λόγω δανείων μετά το 2016 και αυτό το γεγονός θεωρείται καλός οiwνός για την μελλοντική μακροοικονομική πορεία της χώρας στο μεγάλο ποσοστό των μη εξυπηρετούμενων δανείων συμβάλει εκτός από την κρίση της χώρας και ο εξωδικαστικός εισπρακτικός μηχανισμός ο οποίος όμως χρήζει βελτίωσης. Όσον αφορά την ευρωπαϊκή ένωση το ποσοστό της Ελλάδας μάλιστα είναι με διαφορά το μεγαλύτερο, ακολουθώντας οι Κύπρος και η Πορτογαλία. Το πρόβλημα των κόκκινων δανείων απασχολεί τους ευρωπαϊκούς θεσμούς με αποτέλεσμα να γίνονται συντονισμένες προσπάθειες για την μείωση τους από τις εποπτικές αρχές την επιτροπή και τα κράτη μέλη που αντιμετωπίζουν το πρόβλημα. Τέλος πρέπει να αναφερθεί ότι ο πιο αποτελεσματικός τρόπος μείωση των δανείων με βάση την ετήσια έκθεση της επιτροπής είναι η διαγραφή τους.²⁷

²⁷<https://www.iefimerida.gr/news/390190/i-ellada-ehei-megalytero-pososto-kokkinon-daneion-me-argoys-rythmoys-o-exodikastikos><https://www.iefimerida.gr/news/390190/i-ellada-ehei-megalytero-pososto-kokkinon-daneion-me-argoys-rythmoys-o-exodikastikos>

Σχήμα 16: Σύνολο μη εξυπηρετούμενων δανείων νοικοκυριών ως ποσοστό των συνολικών δανείων, 2005-2016

Πηγή: INE (2017), σ. 72

Συνεπώς, αναφορικά με τα δάνεια των νοικοκυριών, προκύπτει ότι, εξαιτίας της δημοσιονομικής λιτότητας που επιβλήθηκε από τους όρους των μνημονίων, οι χρηματοοικονομικές ροές των νοικοκυριών προς τις τράπεζες μειώθηκαν σημαντικά όπως και αντίστροφα η χορήγηση δανείων από τις τράπεζες προς τα νοικοκυριά, δημιουργώντας έτσι σοβαρές επιπτώσεις στη λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

3.2 Κοινωνικές Επιπτώσεις

Έχοντας παρουσιάσει τις οικονομικές επιπτώσεις, από αυτό το σημείο και έπειτα η ανάλυση θα εστιάσει στις κυριότερες επιπτώσεις σε κοινωνικό επίπεδο.

3.2.1 Ριζοσπαστικοποίηση Κοινωνίας: Άκρο-δεξιός και άκρο-αριστερός εξτρεμισμός - Θρησκευτική Τρομοκρατία

Από τη στιγμή που η οικονομική κρίση εκδηλώθηκε στην Ελλάδα αλλά και σε όλη την οικουμένη, η παγκόσμια κοινωνία επηρεάστηκε βαθύτατα σε όλες τις εκφάνσεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής με αποτέλεσμα να επέλθουν ραγδαίες μεταβολές στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση όπου παρατηρείται σε παγκόσμιο επίπεδο είναι η λεγόμενη 'ριζοσπαστικοποίηση

(radicalization)' της κοινωνίας, η οποία έχει οξυνθεί ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια. Όπως αναφέρεται στη σχετική μελέτη που συντάχθηκε το 2016 από το Αρχηγείο Ελληνικής Αστυνομίας και το Κέντρο Μελετών Ασφάλειας (ΚΕΜΕΑ), η ριζοσπαστικοποίηση ορίζεται ως *"μια έντονη κοινωνική και ψυχολογική διαδικασία αυξημένης προσήλωσης σε πολιτικές ή θρησκευτικές εξτρεμιστικές ιδεολογίες"*. Με άλλα λόγια, οδηγεί στη βαθμιαία υιοθέτηση ακραίων επαναστατικών, θρησκευτικών και πολιτικών ιδεολογιών με στόχο την ανατροπή των συμβατικών πεποιθήσεων στη βάση μιας (σύμφωνα με τους υποστηρικτές της) "αδικίας" και αποξένωσης του ανθρώπου από το κράτος και τη κοινωνία γενικότερα. Αποτελεί επιπλέον μια προσωπική και ιδεολογική μετάβαση από μια κατάσταση σε μια άλλη, η οποία, όταν φτάσει στο σημείο να συνδέεται με τον εξτρεμισμό, ενδέχεται να οδηγήσει σε άσκηση βίας, υποκινούμενη είτε από πολιτικές είτε από θρησκευτικές ιδεολογίες (ΕΛ.ΑΣ. & ΚΕΠΕΑ, 2016: 6).

Στην Ελλάδα, το ελληνικό κομματικό σύστημα και ο πολιτικός ανταγωνισμός έγιναν δέκτες σημαντικών αλλαγών από την στιγμή της εμφάνισης της οικονομικής κρίσης στη χώρα. Το 2012, μετά τα αποτελέσματα των εκλογών του Μαΐου και του Ιουνίου, προέκυψαν τρεις σημαντικές αλλαγές που ουσιαστικά μετέβαλλαν το πολιτικό και κοινωνικό τοπίο της χώρας (Georgiadou & Rori, 2013: 323).

- Πρώτον, η ευρύτατη απογοήτευση του ελληνικού λαού με τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα εξαιτίας της αποδοχής και εφαρμογής σκληρών αντιλαϊκών μέτρων, που αντικατοπτρίζονται στις τεράστιες εκλογικές απώλειες της κεντροαριστεράς (ΠΑΣΟΚ) και της κεντροδεξιάς (ΝΔ).
- Δεύτερον, ως αποτέλεσμα του πρώτου, η εντυπωσιακή αύξηση της πολιτικής δύναμης της ριζοσπαστικής αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ), που μέχρι εκείνη την εποχή ήταν ένα μικρό κόμμα της αριστεράς, αποτελούμενο από ετερόκλητες ομάδες και παρατάξεις και σήμερα, έπειτα από τις δύο εκλογικές αναμετρήσεις του 2015, βρίσκεται στην εξουσία.
- Και τρίτον, η αύξηση της επιρροής αλλά και της συμμετοχής της ακροδεξιάς (Χρυσή Αυγή) στην Βουλή των Ελλήνων, που για πολλούς θεωρείται το πιο ξενοφοβικό, ρατσιστικό και εξτρεμιστικό κόμμα της Δεξιάς των ευρωπαϊκών κοινοβουλίων.

Από πολλούς ανθρώπους, τόσο στη πολιτική όσο και στη λαϊκή σκηνή, η άνοδος της Χρυσής Αυγής χαρακτηρίστηκε εκείνη τη περίοδο ως η πιο σοκαριστική εξέλιξη στο πολιτικό και κοινωνικό μέλλον της χώρας, όντας μία ριζοσπαστικοποίηση της Ακροδεξιάς. Πέρα από την εξτρεμιστική, υπερεθνικιστική, ρατσιστική και ναζιστική ιδεολογία του κόμματος αυτού, αυτό που κρίθηκε ιδιαίτερα ανησυχητικό ήταν η άνοδος ενός κόμματος που ενστερνίζεται τη βία σε ορισμένες κοινωνικές ομάδες και που μέχρι τις τοπικές εκλογές του 2010 είχε μια εξαιρετικά χαμηλή επίδοση όσον αφορά τον αριθμό των ψηφοφόρων. Έκτοτε, λαμβάνοντας 7% στις εκλογές του 2012, η Χρυσή Αυγή μετατοπίζεται γρήγορα από το περιθώριο στην πολιτική σκηνή. Είχε ιδιαίτερη απήχηση κυρίως σε άνδρες, σχετικά νέους (25-44 ετών), σε ανθρώπους της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και σε άτομα που αντιμετωπίζουν εργασιακή ανασφάλεια (άνεργοι, αυτοαπασχολούμενοι, φοιτητές, αγρότες) (Georgiadou & Rori, 2013: 324-326).

Από την άλλη πλευρά, η ριζοσπαστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας χαρακτηρίζεται και από την αυξημένη επιρροή του άκρο-αριστερού εξτρεμισμού / αναρχικής τρομοκρατίας κατά τη διάρκεια της μνημονιακής περιόδου. Τα φαινόμενα αυτά παρατηρούνται από διάφορες ομάδες που πρεσβεύουν αναρχικές, κομμουνιστικές ή/και σοσιαλιστικές ιδεολογίες και επιδιώκουν την επανάσταση και τον πόλεμο κατά του κράτους (εξ ου και ο όρος 'αντιεξουσιαστές'), την αντίδραση ενάντια στην βία του κράτους και τη καταστολή αυτής, καθώς και κατά των μέτρων λιτότητας, την υπεράσπιση των μεταναστών και άλλων περιθωριακών κοινωνικών ομάδων και την άμεση αντίδραση στον άκρο-δεξιό εξτρεμισμό (Καρατράντος, 2017).

Επιπροσθέτως, θα πρέπει να σημειωθεί και μία άλλη μορφή βίας η οποία αφορά την θρησκευτική ριζοσπαστικοποίηση και απειλεί όχι μόνο την Ελλάδα αλλά και την Ευρώπη γενικότερα. Με τον ερχομό της κρίσης, η ριζοσπαστικοποίηση αυτή έγινε πιο έντονη ως αποτέλεσμα της δυσaráσκειας των πολιτών με τις αποφάσεις την εκάστοτε κυβερνήσεων. Η κρίση είναι συνήθως η αφορμή έτσι ώστε διάφορα λόμπι (ομάδες πίεσης) να επηρεάσουν το κοινωνικό σύνολο, οδηγώντας τα, είτε άμεσα είτε έμμεσα, στην αποδοχή ακραίων απόψεων και ιδεολογιών με τις οποίες θα αγωνιστούν, με τη χρήση βίας, για ένα καλύτερο αύριο και μια πιο ήρεμη ζωή (Καρατράντος, 2017).

Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι οι πρόσφατες τρομοκρατικές επιθέσεις από το Ισλαμικό Κράτος (ISIS), τα μέλη των οποίων αποκαλούνται Τζιχαντιστές, σε διάφορα μέρη της Ευρώπης (π.χ. Βρυξέλλες, Παρίσι, Κωνσταντινούπολη, Νίκαια, Στοκχόλμη), οι οποίες συνολικά οδήγησαν στο θάνατο πολυάριθμων ανθρώπων. Η οργάνωση αυτή, μαζί με άλλες τρομοκρατικές οργανώσεις (π.χ. Boko Haram, Al Shaabaab κ.α.) αναδύθηκαν σταδιακά από την εποχή που η Al Qaeda ανέβηκε στο προσκήνιο (1988-1989). Ο κύριος στόχος της είναι, για χάρη της ισλαμικής θρησκείας, να διεκδικήσει μία οικουμενικότητα με την ίδρυση του λεγόμενου "Ισλαμικού Χαλιφάτου", πραγματοποιώντας αιματηρές τρομοκρατικές επιθέσεις τόσο στον ευρωπαϊκό όσο και στον μη ευρωπαϊκό χώρο και χρησιμοποιώντας το διαδίκτυο για στρατολόγηση, προπαγάνδα και δημιουργία εντυπωσιακών επικοινωνιακών γεγονότων προκειμένου να διευρύνει την εμβέλεια της (ΕΛ.ΑΣ. & ΚΕΠΕΑ, 2016:15; Καρατράντος, 2017).

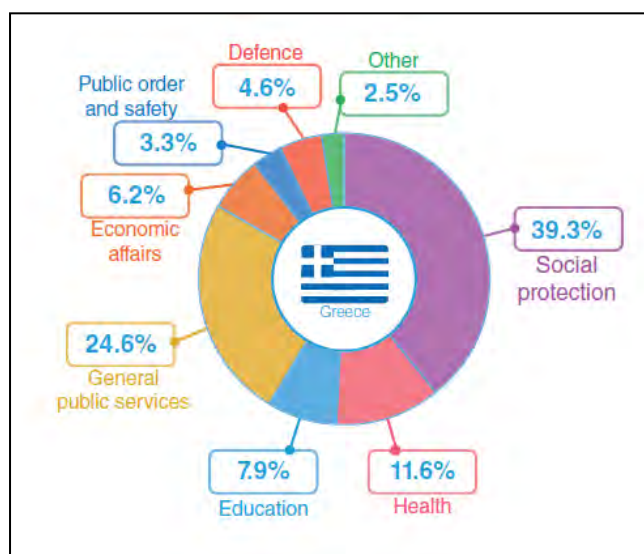
Παρατηρείται έτσι ότι η ριζοσπαστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας (και της Ευρώπης σε κάποιες περιπτώσεις) είναι πολιτικά υποκινούμενη από τα άκρα της αριστεράς και της δεξιάς, ωστόσο ιδιαίτερη απειλή πιθανότατα αποτελεί και η θρησκευτική ριζοσπαστικοποίηση, προερχόμενη κυρίως από τις χώρες της Αφρικής και της Μέσης Ανατολής. Τα φαινόμενα αυτά ενισχύουν τις κοινωνικές αναταραχές και προκαλούν στους πολίτες τόσο της Ελλάδας όσο και σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο έντονη ανησυχία και ανασφάλεια. Αυτό το προβληματικό πλαίσιο βίας εξηγεί γιατί, παρόλο που βλέπουμε κλιμάκωση του δημόσιου και επιστημονικού διαλόγου για την ισλαμική τρομοκρατία και τη διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης, δεν βλέπουμε κάτι αντίστοιχο να γίνεται και με την ριζοσπαστικοποίηση που υποκινείται πολιτικά και οδηγείται στον εξτρεμισμό και την τρομοκρατία. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος για την Ελλάδα δεν είναι ωστόσο η ισλαμική δημοκρατία αλλά προέρχεται πρώτα και κύρια από την εγχώρια πολιτική τρομοκρατία (η πιο ενεργή οργάνωση αυτή τη στιγμή στη χώρα είναι η «Συνομοσία των Πυρήνων της Φωτιάς») (Καρατράντος, 2017).

3.2.2 Υγεία - Εκπαίδευση

Η οικονομική κρίση και η συνακόλουθη μείωση στη ρευστότητα της ελληνικής οικονομίας είχε επιπτώσεις, μεταξύ άλλων, και σε δύο πολύ σημαντικούς τομείς της, την υγεία και την εκπαίδευση.

Σύμφωνα με στοιχεία του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), η δομή των δαπανών της κυβέρνησης για την υγεία και την εκπαίδευση για το έτος 2011, ως ποσοστό των συνολικών κυβερνητικών δαπανών, ήταν, όπως βλέπουμε και στο ακόλουθο σχήμα, 11,6% και 7,9% αντίστοιχα. Το μεγαλύτερο ποσοστό των δαπανών απορροφήθηκε από τον τομέα της κοινωνικής προστασίας (39,3%) και τις γενικές δημόσιες υπηρεσίες (24,6%).

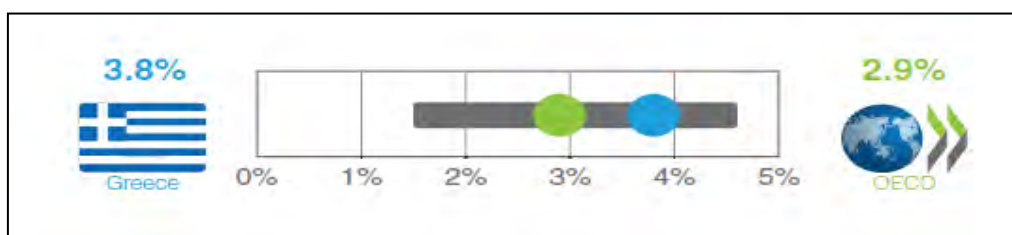
Σχήμα 17: Δομή κυβερνητικών δαπανών στην Ελλάδα, 2011

Πηγή: OECD (2013), σ. 2

Επιπρόσθετα, σε σχέση με την υγεία, όπως παρατηρείται και στο ακόλουθο σχήμα, η πρόσβαση των ελλήνων πολιτών στην ιατρική περίθαλψη το έτος 2011, μετρημένη σε χρηματικές δαπάνες ως ποσοστό της τελικής κατανάλωσης νοικοκυριού, ανήλθε σε 3,8%, ποσοστό μεγαλύτερο από αυτό για τις υπόλοιπες χώρες του ΟΟΣΑ (2,9%), υποδηλώνοντας ότι η υγεία για τους Έλληνες πολίτες παίζει πολύ σημαντικό ρόλο με δεδομένη την οικονομική τους κατάσταση.

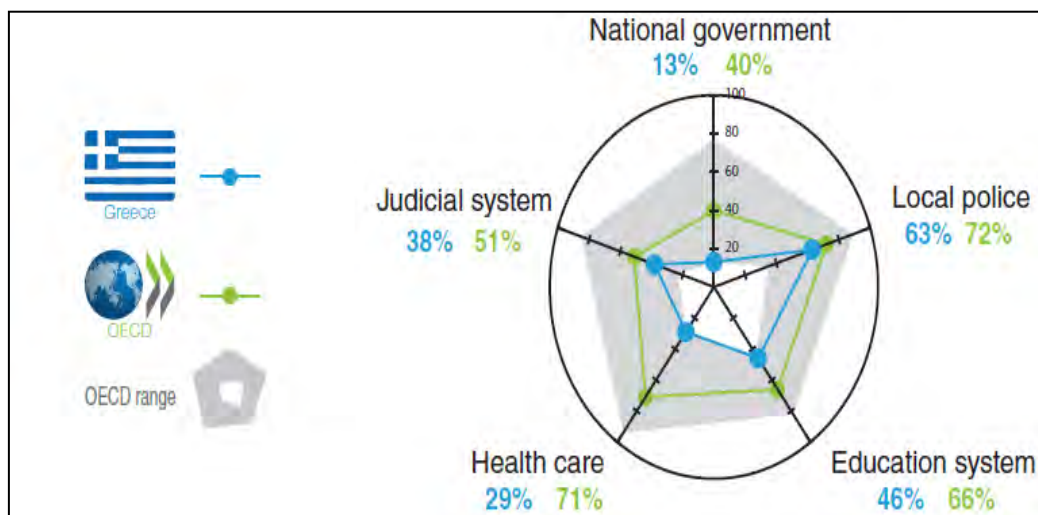
Σχήμα 18: Πρόσβαση στην ιατρική περίθαλψη, στοιχεία για Ελλάδα και ΟΟΣΑ, 2011

Πηγή: OECD (2013), σ. 4

Επίσης, ο ποσοστιαίος βαθμός της ικανοποίησης και της εμπιστοσύνης που δείχνουν οι πολίτες τόσο στην Ελλάδα όσο και στις υπόλοιπες χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ σχετικά με διάφορες δημόσιες υπηρεσίες παρουσιάζονται στο ακόλουθο σχήμα.

Σχήμα 19: Ικανοποίηση και εμπιστοσύνη προς δημόσιες υπηρεσίες, στοιχεία για Ελλάδα και ΟΟΣΑ, 2012

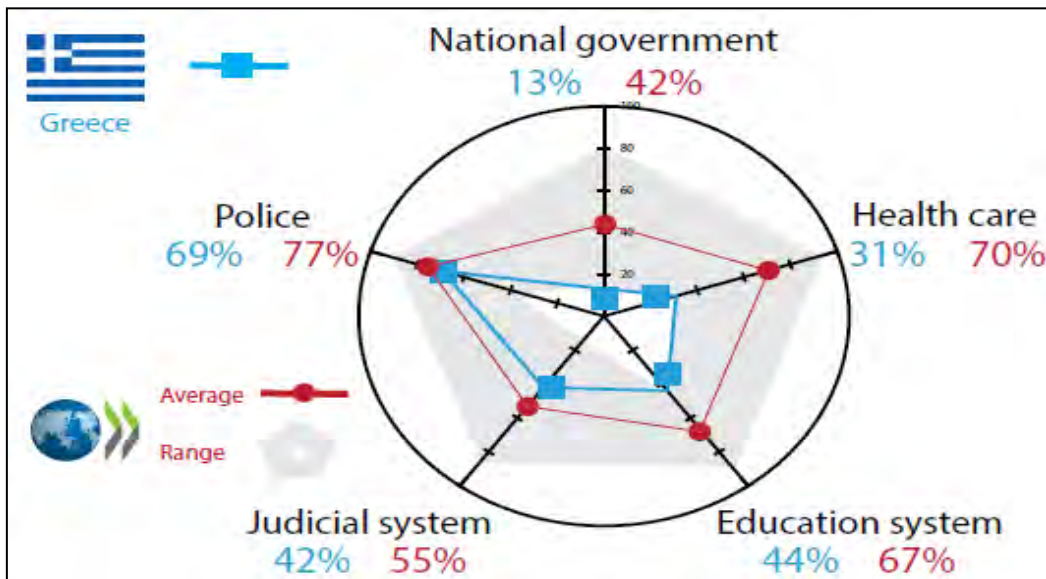

Πηγή: OECD (2013), σ. 4

Όπως φαίνεται, για τον τομέα της υγείας, ο βαθμός ικανοποίησης των ελλήνων πολιτών είναι 29% σε σύγκριση με το 71% των υπόλοιπων χωρών-μελών του ΟΟΣΑ κατά μέσο όρο, ενώ για τον τομέα της εκπαίδευσης ο βαθμός αυτός είναι 46% έναντι 66% για τις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ.

Σύμφωνα με πιο πρόσφατη μελέτη του ΟΟΣΑ (2017), από το 2007 έως το 2015, οι δημόσιες δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ στον τομέα της υγείας μειώθηκαν κατά -1,5 ποσοστιαίες μονάδες, από 6,8% σε 5,3% του ΑΕΠ (δεδομένα αντίστοιχα για την εκπαίδευση δεν ήταν διαθέσιμα). Αναφορικά με τον βαθμό της ικανοποίησης και της εμπιστοσύνης σε διάφορες δημόσιες υπηρεσίες για το 2016, τα σχετικά αποτελέσματα παρουσιάζονται στο ακόλουθο σχήμα. Σε σύγκριση με το 2012, ο ποσοστιαίος βαθμός εμπιστοσύνης για τον τομέα της υγείας αυξήθηκε από 29% σε 31% ενώ αντίστοιχα ο βαθμός εμπιστοσύνης για τον τομέα της εκπαίδευσης μειώθηκε από 46% σε 44%.

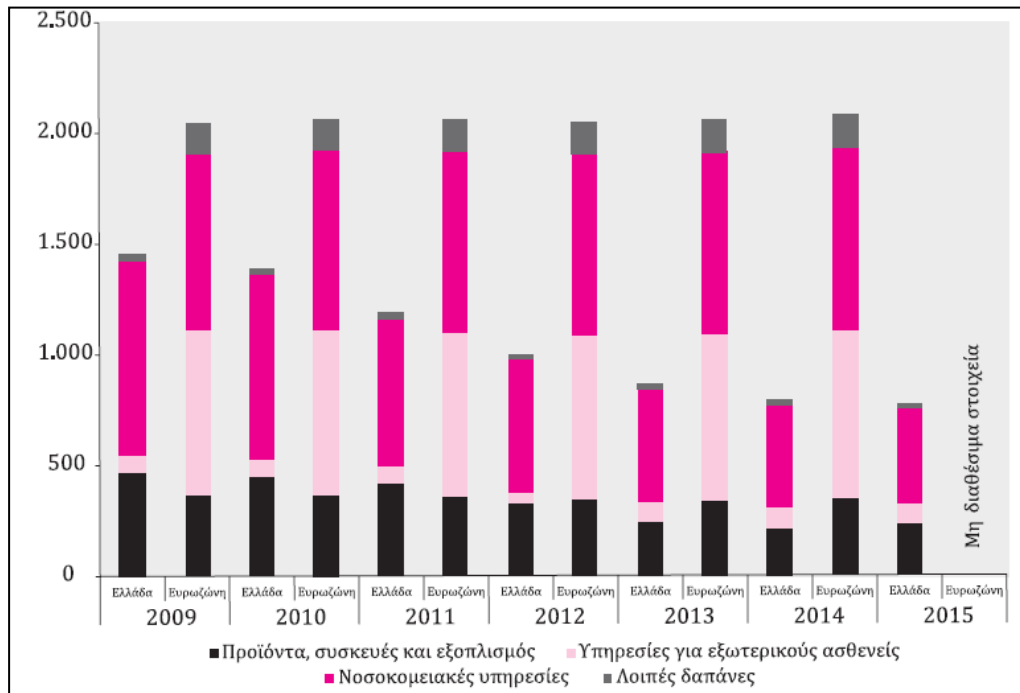
Σχήμα 20: Ικανοποίηση και εμπιστοσύνη προς δημόσιες υπηρεσίες, στοιχεία για Ελλάδα και ΟΟΣΑ, 2016

Πηγή: OECD (2017), σ. 4

Ειδικότερα, σύμφωνα με το INE (2017), η εξέλιξη των δαπανών της κυβέρνησης στον τομέα της υγείας 2009-2015 παρουσιάζονται στο σχήμα που ακολουθεί.

Σχήμα 21: Εξέλιξη των δαπανών της κυβέρνησης (κατά κεφαλήν ευρώ, τιμές 2009) στον τομέα της υγείας, δεδομένα για Ελλάδα και Ευρωζώνη, 2009-2015

Πηγή: INE (2017), σ. 50

Όπως παρατηρείται από το Σχήμα 22, η κατά κεφαλήν δαπάνη της κυβέρνησης για νοσοκομειακές υπηρεσίες εμφάνισε την περίοδο 2009-2015 μείωση ύψους 47,4% και από 882€ το 2009 φτάνει το 2014 γύρω στα 463€, εξαιτίας των Προγραμμάτων Οικονομικής Προσαρμογής (ΠΟΠ). Αυτό δείχνει έτσι την κρίσιμη κατάσταση στην οποία έχουν φτάσει πλέον οι υπηρεσίες δημόσιας υγείας στην Ελλάδα. Περικοπή δαπανών σημειώθηκε επίσης και στον ιατρικό εξοπλισμό και σε λοιπές δαπάνες, ενώ οι υπηρεσίες για εξωτερικούς ασθενείς εμφανίζουν μικρή τάση ανόδου. Συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες-μέλη της Ευρωζώνης συνολικά, η εξέλιξη στις διάφορες κατηγορίες των δαπανών υγείας παρέμεινε λίγο πολύ σε σταθερά επίπεδα το 2014 σε σχέση με το 2009.

Για τον τομέα της υγείας, σύμφωνα με έρευνα μάλιστα στο άρθρο της Dassiou (2015:146), αναφέρεται ότι από το 2010 όπου η Ελλάδα εισήλθε σε βαθιά οικονομική ύφεση, παρατηρείται ότι η μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού λαού δεν έχει πλέον την οικονομική δυνατότητα για ιδιωτική υγειονομική περίθαλψη, αντί να στηρίζεται σε δημόσια νοσοκομεία. Ως αποτέλεσμα, η ζήτηση για δημόσια νοσοκομεία αυξήθηκε κατά 28% μεταξύ 2009 και 2013. Η συνολική δημόσια δαπάνη για την υγεία μειώθηκε κατά 31,39% την περίοδο 2009-2013.

Άλλες σχετικές μελέτες για την υγεία εξετάζουν τις πιθανές παθογένειες του Ελληνικού Συστήματος Υγείας που έχουν προκύψει με την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης. Έτσι, η μελέτη των Koulouri et al. (2017: 5) επισημαίνει ότι σοβαρά δομικά και κοινωνικά προβλήματα υφίστανται για το Ελληνικό Σύστημα Υγείας τα οποία υπήρχαν και πριν την κρίση αλλά η εμφάνιση της κρίσης απλώς όξυνε τα προβλήματα αυτά. Το κυριότερο πρόβλημα ωστόσο που πρέπει να επιλυθεί από το σύστημα υγείας είναι η εξασφάλιση της ισότιμης πρόσβασης όλων των ελλήνων πολιτών στο σύστημα υγείας, ανεξάρτητα από το μέγεθος του εισοδήματος και της απασχόλησης τους. Στα ίδια λίγο πολύ συμπεράσματα καταλήγει και η έρευνα των Simou & Koutsogeorgou (2014: 112), η οποία τονίζει ιδιαίτερα τη σημαντική μείωση των δαπανών για τη δημόσια υγεία και τις αλλαγές που έλαβαν χώρα στις υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης και στη φαρμακευτική αγορά.

Ως προς την υγεία, οι έρευνες των Μαλλιάρου & Σαράφη (2012: 205) και Οικονόμου και συν. (2018) εξετάζουν την επίδραση της οικονομικής κρίσης στην

σωματική και ψυχική υγεία των πολιτών. Τα αποτελέσματα της πρώτης έρευνας δείχνουν ότι η κακή οικονομική κατάσταση των ατόμων έχει αρνητική επίπτωση στους σημαντικότερους δείκτες υγείας όπως το προσδόκιμο επιβίωσης, η νοσηρότητα, η θνησιμότητα και η πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας. Επιπλέον, λόγω του ότι η κρίση οδηγεί και σε όξυνση των φαινομένων της ανεργίας και της φτώχειας, συμπεραίνεται ότι η ανεργία οδηγεί σε αύξηση της ημερήσιας κατανάλωσης αλκοόλ, της ενδοοικογενειακής βίας και του ποσοστού των αυτοκτονιών, ενώ η φτώχεια οδηγεί περισσότερο σε εμφάνιση διαφόρων σωματικών ασθενειών λόγω διαβίωσης σε ανθυγιεινά και υποβαθμισμένα περιβάλλοντα καθώς επίσης και πως υπάρχει ανισότητα στην ποιότητα της υγείας σε άτομα με διαφορετικά εισοδήματα.

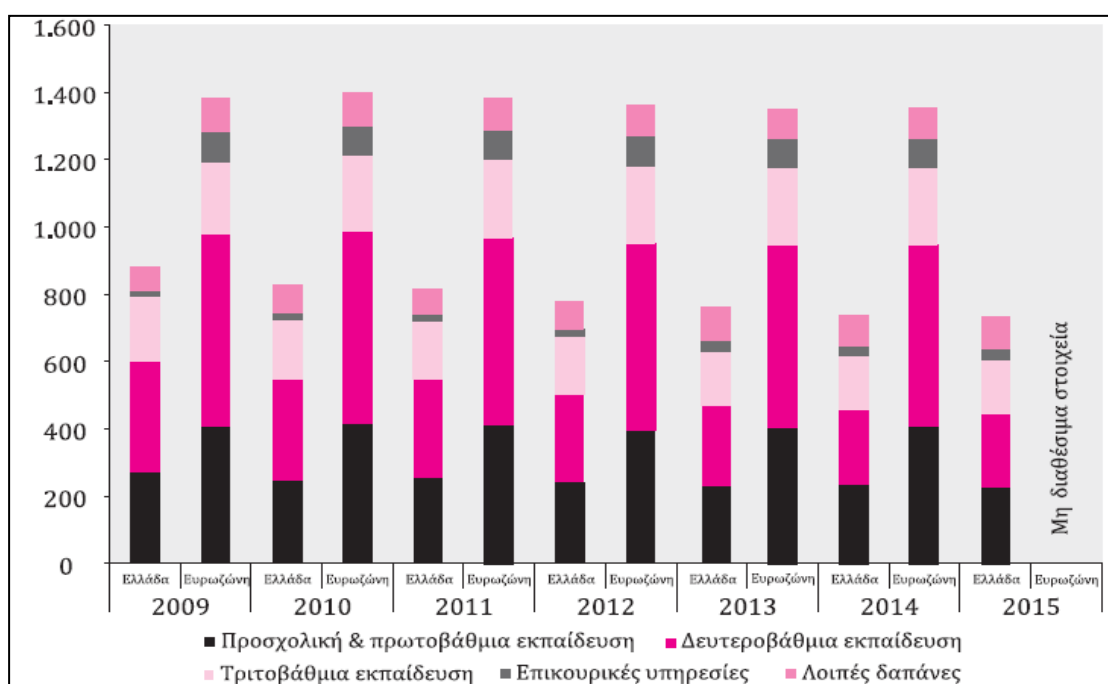
Σύμφωνα με τη δεύτερη έρευνα, συμπεραίνεται ότι η υφιστάμενη οικονομική κρίση συνδέεται με αύξηση στα ποσοστά κατάθλιψης αλλά και της ψυχιατρικής νοσηρότητας. Κατά συνέπεια, η κατάθλιψη στην Ελλάδα αποτελεί ένα μείζον πρόβλημα για τη δημόσια υγεία των πολιτών καθώς τα ιδιαίτερα αυξημένα επίπεδα που παρατηρούνται, σε συνδυασμό με την ανεργία και την οικονομική δυσχέρεια, έχουν οδηγήσει σε διάφορα αντικοινωνικά φαινόμενα όπως αλκοολισμό, αυτοκτονίες, αντικοινωνική συμπεριφορά, κοινωνικός αποκλεισμός, απελπισία και άλλες συναφείς παραμέτρους (Οικονόμου και συν., 2018: 18-19). Η μελέτη των Simou & Koutsogeorgou (2014: 116) εντοπίζει επίσης ενδείξεις για επιδείνωση της δημόσιας υγείας μετά την κρίση με αυξανόμενα ποσοστά ψυχικής υγείας, αυτοκτονίες και επιδημίες, καθώς και επιδείνωση της αυτόνομης υγείας, ενώ συχνά είναι και τα φαινόμενα της σωματικής κακοποίησης μεταξύ ασθενών στα κρατικά νοσοκομεία (Kontos et al., 2017).

Όσον αφορά τώρα τον τομέα της εκπαίδευσης, στο Σχήμα 23 παρατηρείται ότι τη περίοδο 2009-2015 υπήρξε σημαντική μείωση των δαπανών της ελληνικής κυβέρνησης στον τομέα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης εξαιτίας των ΠΟΠ, το ύψος των οποίων διαμορφώθηκε από 329€ το 2009 στα 224€ (έναντι 540€ στην Ευρωζώνη) το 2014. Επιπλέον, σημαντική μείωση υπέστησαν και οι δαπάνες στην πρωτοβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση, με την πρώτη να μειώνεται από 273€ το 2009 σε 235€ το 2014 (έναντι 407€ στην Ευρωζώνη) και τη δεύτερη από 191€ το 2009 σε 152€ το 2014 (έναντι 222€ στην Ευρωζώνη). Αντίθετα, οι δαπάνες για επικουρικές υπηρεσίες, καθώς και για λοιπές δαπάνες παρουσίασαν αυξητική τάση.

Οι εξελίξεις αυτές αποτυπώνουν σε γενικές γραμμές την υποβάθμιση της σχολικής και εκπαίδευσης στην χώρα. (INE, 2017: 48)

Όπως αναφέρεται μάλιστα στο άρθρο της Dassiou (2015: 146) κατά την διάρκεια των ετών 2010 έως 2015 ένας μεγάλος αριθμός μαθητών έχει μεταφερθεί από ιδιωτικά σε δημόσια σχολεία με αποτέλεσμα να αυξηθεί η ζήτηση για δημόσια σχολεία, συγκεκριμένα μόνο για το σχολικό έτος 2010/2011 η ζήτηση για δημόσια σχολεία αυξήθηκε 15%.

Σχήμα 22: Εξέλιξη των δαπανών της κυβέρνησης (κατά κεφαλήν ευρώ, τιμές 2009) στον τομέα της εκπαίδευσης, δεδομένα για Ελλάδα και Ευρωζώνη, 2009-2015

Πηγή: INE (2017), σ. 48

Η οικονομική κρίση επέφερε σημαντικές μειώσεις στις δαπάνες τόσο της πολιτείας όσο και των νοικοκυριών για εκπαίδευση με αντίκτυπο μάλιστα στη σχολική επίδοση των μαθητών. Η εκπαίδευση έτσι υποβαθμίζεται καθώς εντείνεται το φαινόμενο της φτώχειας στους πολίτες λόγω της οικονομικής τους δυσχέρειας. Εξαιτίας δε των δομικών ελλείψεων που παρατηρούνται στη χώρα, αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις στην καθημερινή διαβίωση των παιδιών και των οικογενειών τους, γεγονός που επηρεάζει αρνητικά την πρόσβαση και την σχολική/ φοιτητική επίδοση τους στο εκπαιδευτικό σύστημα. Ειδικότερα, παρουσιάζονται σημαντικές ελλείψεις σε κοινωνικό και συναισθηματικό- γνωστικό επίπεδο. Παραδείγματα

ελλείψεων του πρώτου επιπέδου είναι ο υποσιτισμός, η αδυναμία πρόσβασης σε ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ελλείψεις σε σχολικά είδη και είδη ένδυσης, κ.λπ. Παραδείγματα ελλείψεων στο δεύτερο επίπεδο είναι το άγχος και η ανασφάλεια που νιώθουν τα παιδιά λόγω της πληθώρας των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι οικογένειες τους, καθώς επίσης και η εμφάνιση περιπτώσεων κατάθλιψης. Όλα αυτά επηρεάζουν έντονα την επίδοση των παιδιών στο σχολείο ή το πανεπιστήμιο (Αυγητίδου και συν, 2016: 173).

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί ότι δεν είναι μόνο τα παιδιά τα οποία επηρεάζονται από την οικονομική κρίση αλλά, εύλογα, και οι εκπαιδευτικοί. Ειδικότερα, ορισμένα από τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι εκπαιδευτικοί λόγω της υφιστάμενης οικονομικής κρίσης είναι η μείωση των κενών θέσεων εργασίας και των μισθών τους, η ταυτόχρονη αύξηση του χρόνου εργασίας και η έλλειψη προσωπικού και ο ανεπαρκής εκπαιδευτικός εξοπλισμός που έχουν στη διάθεση τους. Επιπροσθέτως σε αυτό, ένας μεγάλος αριθμός σχολείων αντιμετωπίζει έλλειψη σε προσωπικό και τεχνολογικό εξοπλισμό, καθώς και αύξηση του αριθμού των μαθητών ανά τάξη λόγω των συχνών φαινομένων συγχωνεύσεων των σχολείων (Kakana et al, 2017: 137).

Επιπλέον, έρευνα έχει δείξει ότι σε περιόδους κρίσης, ο ρόλος των εκπαιδευτικών καθίσταται ακόμη πιο σημαντικός, ιδιαίτερα όταν επηρεάζονται τα παιδιά χαμηλού κοινωνικοοικονομικού επιπέδου. Στηριζόμενοι στον επαγγελματικό και εκπαιδευτικό ρόλο τους, οφείλουν να αναζητήσουν και να εντοπίσουν τα παιδιά που υποφέρουν περισσότερο από τις αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και να βρουν λύσεις που θα επιτρέψουν στα παιδιά να μορφωθούν και να αναπτυχθούν. Ωστόσο, έχει αποδειχθεί ότι οι εκπαιδευτικοί αντιμετωπίζουν δυσκολίες στη διαχείριση των κοινωνικών ανισοτήτων, τις οποίες μπορούν να ξεπεράσουν εάν επιμορφωθούν στη χρήση εξειδικευμένων εργαλείων και μεθόδων (Kakana et al, 2017: 136).

3.2.3 Φτώχεια - Ανισότητα

Για το θέμα της φτώχειας αλλά και της ανισότητας έγινε ήδη μία επικοινωνιακή συζήτηση στο προηγούμενο κεφάλαιο, στη παράγραφο 3.1.4. όταν έγινε αναφορά για τις επιπτώσεις της κρίσης στους μισθούς και τις συντάξεις,

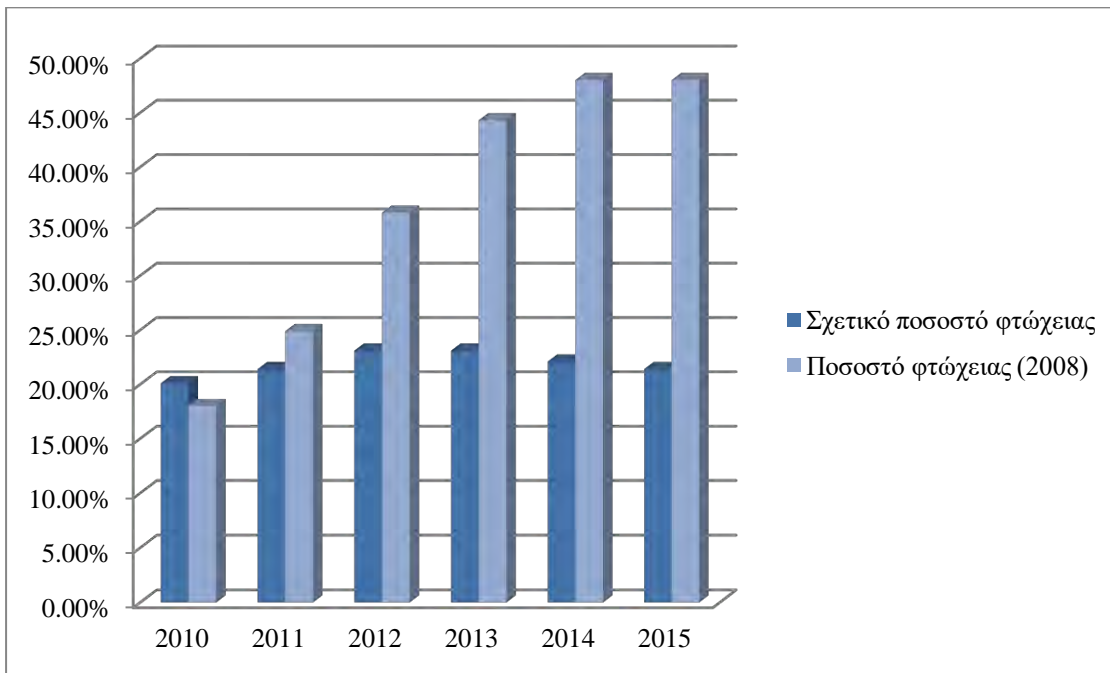
οικονομικές συνιστώσες οι οποίες είναι στενά συνδεδεμένες με το επίπεδο διαβίωσης των πολιτών. Σε αυτό το σημείο θα γίνει μία πιο διεξοδική ανάλυση στο θέμα αυτό.

Σύμφωνα με το INE (2017), εμπειρικά ευρήματα δείχνουν ότι η ανισότητα στη χώρα μας (οικονομική, κοινωνική κ.λπ.) έχει αυξηθεί σημαντικά σε βάρος των χαμηλότερων εισοδηματικών τάξεων, ενώ ταυτόχρονα παρατηρούνται και ανισότητες εντός ορισμένων κοινωνικο-οικονομικών ομάδων όπως είναι οι αγρότες, οι αυτοαπασχολούμενοι, οι άνεργοι κ.α.. Τα φαινόμενα αυτά αναδεικνύουν έτσι την όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και πλήττουν ένα σημαντικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας.

Αρχικά πρέπει να αναφερθεί πως ο δείκτης που χρησιμοποιούν οι επίσημες στατιστικές υπηρεσίες για να καθορίσουνε την φτώχεια είναι το σχετικό ποσοστό φτώχειας το οποίο δείχνει την αναλογία του πληθυσμού που έχει εισόδημα κάτω από ένα κυμαινόμενο όριο το οποίο ορίζεται εντελώς συμβατικά, αυτό συμβαίνει προκειμένου να αποτυπωθεί η σχετική φτώχεια ως κοινωνική μειονεξία δηλαδή νοικοκυριά τα οποία δεν έχουν τις δυνατότητες να ανταπεξέλθουν στον τρόπο ζωής του μέσου νοικοκυριού. Το εισόδημα-όριο της φτώχειας δεν αντικατοπτρίζει το ελάχιστο κόστος διαβίωσης αλλά έχει καθοριστεί να είναι το 60% του ενδιάμεσου εισοδήματος. Άρα επομένως το όριο της φτώχειας διακυμαίνεται ανάλογα με το επίπεδο των εισοδημάτων που επικρατούν την κάθε χρονική περίοδο. (Ματσαγγάνης και συν, 2016: 12-13)

Επειδή όμως, όπως θα δούμε και παρακάτω εξετάζοντας την περίπτωση της χώρας μας. Σε εποχές ραγδαίων αλλαγών ο δείκτης της σχετικής φτώχειας είναι από αμφισβήτηση καθώς μετράει αναλογικά τις δυνατότητες των νοικοκυριών την συγκεκριμένη χρονική στιγμή, ενώ θα ήταν πιο ρεαλιστική η αποτύπωση δυνατοτήτων των ατόμων με βάση το δικό τους βιοτικό επίπεδο στο πρόσφατο παρελθόν. Εισάγεται ένας νέος δείκτης ο οποίος μετράει το ποσοστό πληθυσμού με τρέχον εισόδημα κάτω από το όριο της φτώχειας κάποιου προηγούμενου έτους λαμβάνοντας φυσικά υπόψη τον πληθωρισμό. Δηλαδή μετράτε η οικονομική δυνατότητα των ατόμων συγκριτικά με κάποιο έτος πριν την κρίση. (Ματσαγγάνης και συν, 2016: 14) Στο παρακάτω σχήμα παρουσιάζεται η εξέλιξη της φτώχειας στην Ελλάδα την περίοδο της κρίσης, σύμφωνα με τους βασικούς δείκτες φτώχειας.

Σχήμα 23: Εξέλιξη της φτώχειας στην Ελλάδα, 2010-2015

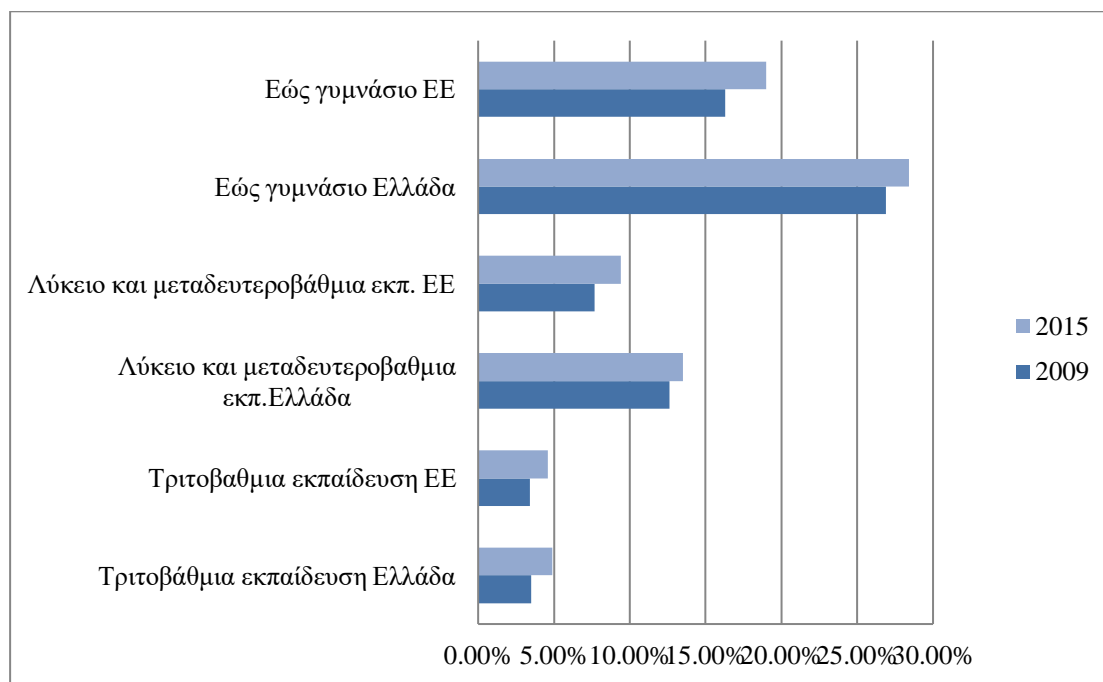
Πηγή: INE (2017), σ. 124

Ο πρώτος βασικός δείκτης που παρουσιάζεται στο πιο πάνω σχήμα είναι το σχετικό ποσοστό φτώχειας έτσι παρατηρείται ότι το ποσοστό αυτό αυξάνεται από 20,1% το 2010 σε 23,1% τη περίοδο 2012-2013 ενώ στη συνέχεια παρουσιάζει τάση μείωσης, αρχικά σε 22,1% το 2014 και έπειτα σε 21,4% το 2015.

Λόγω του ότι ο προαναφερόμενος δείκτης υποεκτιμά τη μεγάλη μείωση των εισοδημάτων των ελλήνων πολιτών καθώς υποθέτει ότι η ουσία της φτώχειας σχετίζεται περισσότερο με την ανισότητα παρά με την ένδεια, όπως προαναφέρθηκε, χρησιμοποιείται και ένας δεύτερος εναλλακτικός δείκτης, το Ποσοστό Φτώχειας σε όρους του 2008, δηλαδή το όριο φτώχειας πριν το ξέσπασμα της κρίσης, ώστε να διαφανούν οι συνέπειες της κρίσης στο βιοτικό επίπεδο των ελλήνων. Παρατηρείται έτσι ότι ο δείκτης αυξάνεται ραγδαία από 18% το 2010 σε 48% το 2015, δηλαδή περίπου το μισό του πληθυσμού της χώρας βρίσκεται κάτω από το όριο της φτώχειας του 2008.

Ένα ακόμη βασικό σχήμα που μπορεί να παρουσιαστεί είναι η εξέλιξη της φτώχειας ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο των μισθωτών εργαζομένων. Τα αποτελέσματα αυτά παρουσιάζονται στο ακόλουθο σχήμα.

Σχήμα 24: Ποσοστό (%) εργαζομένων στο όριο της φτώχειας σε Ελλάδα και ΕΕ ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο, στοιχεία 2009 και 2015

Πηγή: INE (2017), σ. 128

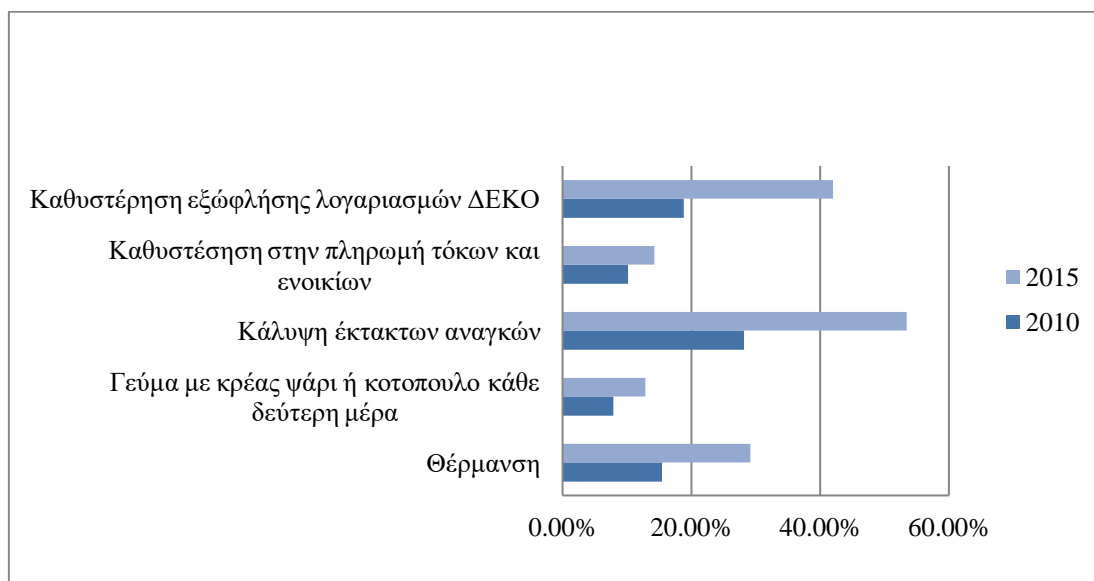
Ένα πρώτο συμπέρασμα που προκύπτει από το παραπάνω σχήμα είναι ότι το ποσοστό των εργαζομένων που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ποσοστό φτώχειας, ανεξάρτητα από τον χρόνο, είναι όσοι έχουν ολοκληρώσει την εκπαίδευσή τους μέχρι και το Γυμνάσιο. Πράγματι, στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό αυξήθηκε από 26,9% το 2009 σε 28,4% το 2015 ενώ αντίστοιχα, για την ΕΕ, αυξήθηκε από 16,3% το 2009 σε 19% το 2015. Επιπλέον, η κρίση αύξησε τα ποσοστά των ατόμων που βρίσκονται στα όρια της φτώχειας σε όλα τα στάδια εκπαίδευσης ενώ συγκριτικά, το 2015 τα ποσοστά αυτά είναι μεγαλύτερα στην Ελλάδα απ' ό,τι στην ΕΕ. Έτσι, για τους εργαζόμενους που έχουν πτυχίο Λυκείου και μετά-δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και βρίσκονται στο όριο της φτώχειας, στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό αυξήθηκε από 12,6% το 2009 σε 13,5% το 2015 ενώ η αντίστοιχη αύξηση για την ΕΕ ήταν από 7,7% το 2009 σε 9,4% το 2015. Τέλος, για όσους εργαζόμενους έχουν πτυχίο Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, στην Ελλάδα το ποσοστό αυτών που είναι στο όριο της

φτώχειας αυξήθηκε από 3,5% το 2009 σε 4,9% το 2015 ενώ στην ΕΕ, το ποσοστό αυτό αυξήθηκε από 3,4% το 2009 σε 4,6% το 2015.

Οι περισσότεροι δείκτες φτώχειας βασίζονται στο εισόδημα, η κατανάλωση όμως αποτελεί προτιμότερη βάση μέτρησης της φτώχειας από ότι το εισόδημα, και αυτό συμβαίνει διότι το εισόδημα υπόκειται σε μεγαλύτερες διακυμάνσεις από ότι η κατανάλωση. Παρόλα αυτά τα άτομα διατηρούν σταθερό το καταναλωτικό τους προφίλ με το να αποταμιεύουν τις χρονιές που έχουν υψηλό εισόδημα και να το χρησιμοποιούν για κατανάλωση τις χρονιές που το εισόδημα τους είναι χαμηλότερο. Με αποτέλεσμα η κατανάλωση να μπορεί να θεωρηθεί ως επί το πλείστον καλύτερο μέτρο του βιοτικού επιπέδου των ατόμων από ότι το εισόδημα. Τέλος έχει διαπιστωθεί σε εμπειρικό βαθμό η στενή συσχέτιση της υλικής στέρησης με την φτώχεια σε βαθμό μάλιστα μεγαλύτερο από την συσχέτιση της με το εισόδημα. (Ματσαγγάνης και συν, 2016: 17)

Βλέπουμε έτσι ότι τα ποσοστά φτώχειας έχουν αυξηθεί σημαντικά κατά τη διάρκεια της κρίσης και αυτό έχει επιπτώσεις και στη δυνατότητα των νοικοκυριών να καλύπτουν καθημερινές ανάγκες για την επιβίωση τους. Στην Ελλάδα, η κατάσταση αυτή απεικονίζεται στο ακόλουθο σχήμα.

Σχήμα 25: Ποσοστό (%) του πληθυσμού στην Ελλάδα που αδυνατεί να καλύψει βασικές ανάγκες, στοιχεία 2010 και 2015

Πηγή: INE (2017), σ. 131

Όπως παρατηρείται, η μεγαλύτερη αδυναμία των οικονομικά αδύναμων νοικοκυριών, ανεξάρτητα από το έτος αναφοράς, παρουσιάζεται στην κάλυψη έκτακτων αναγκών (π.χ. αποκατάσταση ζημιών, βελτιώσεις, επισκευές κ.λπ.) καθώς το ποσοστό αυτό ανήλθε στο 53,4% το 2015 από 28,2% το 2010.

Επίσης, σημαντική καθυστέρηση παρουσιάζεται και στην πληρωμή λογαριασμών ΔΕΚΟ (ρεύματος, νερού, τηλεφώνου κ.λπ.) και το ποσοστό αυτό αυξήθηκε σημαντικά από 18,8% το 2010 σε 42% το 2015, ενώ δεν είναι διόλου ασήμαντες και οι αυξήσεις στις περιπτώσεις καθυστέρησης στην πληρωμή τόκων και ενοικίων, για επαρκή θέρμανση.

Όσον αφορά την καθυστέρηση πληρωμών τόκων αλλά και ενοικίων, η επίπτωση της κρίσης σε αυτόν τον τομέα είναι μεγάλη καθώς προ κρίσης το κράτος προωθούσε την ιδιοκατοίκηση με την παροχή στεγαστικών δανείων επιδοτούμενου επιτοκίου, την παροχή δωρεάν χαμηλού κόστους εργατικών κατοικιών και τέλος με την ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση των τόκων στεγαστικού δανείου. Όσον αφορά τα αδύναμα οικονομικά νοικοκυριά λάμβαναν ένα ποσό βοήθειας κάθε μήνα την επιδότηση ενοικίου. Το 2012 η επιδότηση ενοικίου έπαψε οριστικά να υφίσταται καθώς επίσης η αύξηση του ειδικού φόρου στο πετρέλαιο και ο φόρος ακίνητης περιουσίας που επιβάρυνε τον λογαριασμό της ΔΕΗ επιβάρυναν αρκετά την θέση ορισμένων νοικοκυριών όπως είναι ξεκάθαρο και από τα στοιχεία της ΙΝΕ. (Ματσαγγάνης και συν, 2016: 57-59)

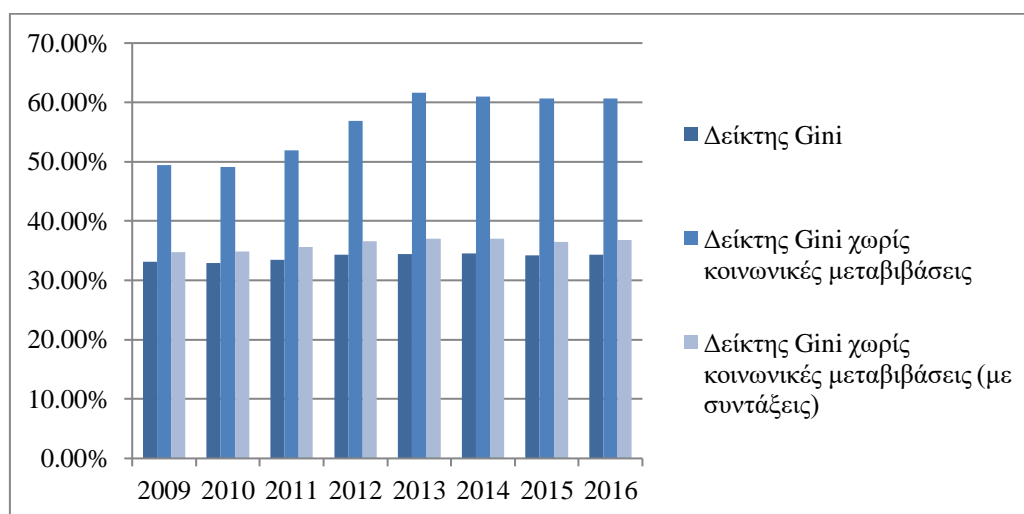
Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί ότι ο υποσιτισμός είναι η οδυνηρότερη εκδοχή της φτώχειας μάλιστα όταν τα παιδιά υπόκεινται σε ελλιπή διατροφή υπάρχει επίπτωση στην διανοητική τους ανάπτυξη και συνεπώς στις σχολικές επιδόσεις με αποτέλεσμα οι μελλοντικές τους εργασιακές προοπτικές να είναι περιορισμένες διαιωνίζοντας τον κύκλο της κοινωνικής μειονεξίας. Για αυτόν τον λόγο όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο γίνονται μεγάλες προσπάθειες για την εξάλειψη του υποσιτισμού. (Ματσαγγάνης και συν, 2016: 54) Όπως φαίνεται μάλιστα και από το παρατιθέμενο διάγραμμα το ποσοστό των νοικοκυριών που δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στα πρότυπα της σωστής διατροφής αυξήθηκε αρκετά με την πάροδο της κρίσης.

Αξίζει να σημειωθεί μάλιστα πως σε σύγκριση με την ΕΕ παρατηρείται ότι η υλική αποστέρηση των ελληνικών νοικοκυριών είναι αρκετά μεγαλύτερη ενώ σε επίπεδο ΕΕ τα ποσοστά μεταξύ 2010 και 2015 παρέμειναν λίγο πολύ στα ίδια επίπεδα.

Στο σημείο αυτό, μπορούν να παρουσιαστούν διαγραμματικά αποτελέσματα σε σχέση με την ανισότητα στην Ελλάδα. Ένας βασικός δείκτης μέτρησης της ανισότητας είναι ο συντελεστής Gini, μεγαλύτερες του οποίου υποδηλώνουν μεγαλύτερη ανισότητα. Στο ακόλουθο σχήμα απεικονίζεται η εξέλιξη του εν λόγω δείκτη στην Ελλάδα, συμπεριλαμβάνοντας ή όχι τις κοινωνικές μεταβιβάσεις (π.χ. συντάξεις, επιδόματα κ.λπ.).

Σύμφωνα με τον Δείκτη Gini με όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, η ανισότητα μεταξύ των ετών 2009 και 2016 φαίνεται να αυξήθηκε ελαφρώς από 33,1% σε 34,3% αντίστοιχα. Αν όμως αφαιρεθούν οι κοινωνικές μεταβιβάσεις του κράτους πλειν των συντάξεων παρατηρείτε από το γράφημα ότι ο δείκτης gini κυμάνετε στα ίδια περίπου ποσοστά. Αν όμως από την άλλη πλευρά αφαιρεθούν όλες οι μεταβιβάσεις καθώς και οι συντάξεις η διαφορά που παρατηρείται είναι πολύ μεγάλη. Συγκεκριμένα, ο δείκτης αυξάνεται από 49,4% το 2009 σε 60,7% το 2016 . Αυτό υποδηλώνει ότι οι συντάξεις έχουν πολύ μεγάλη βαρύτητα στον περιορισμό των οικονομικών ανισοτήτων και συνακόλουθα τη χαμηλή αποτελεσματικότητα των υπόλοιπων κοινωνικών μεταβιβάσεων.

Σχήμα 26: Δείκτης Gini με και χωρίς κοινωνικές μεταβιβάσεις για την Ελλάδα, στοιχεία 2010 και 2015

Πηγή: Eurostat

Σε σχέση με την ανισότητα μεταξύ διάφορων κοινωνικο-οικονομικών ομάδων, ο ακόλουθος πίνακας παρουσιάζει αυτή την κατάσταση.

Πίνακας 6: Δείκτης Gini με βάση διάφορες κοινωνικο-οικονομικές ομάδες, στοιχεία 2010 και 2015

Κοινωνικο-οικονομικές ομάδες	2010	2015
Υπάλληλοι ιδιωτικού τομέα	0,299	0,307
Υπάλληλοι δημόσιου τομέα	0,233	0,233
Αυτοαπασχολούμενοι πλην αγροτών	0,362	0,392
Αγρότες	0,295	0,346
Άνεργοι	0,310	0,431
Συνταξιούχοι	0,267	0,254
Μέση σταθμισμένη απόλυτη απόκλιση	3,46%	6,24%

Πηγή: προσαρμογή από INE (2017), σ. 139

Όπως παρατηρείται, αρχικά η μέση σταθμισμένη απόλυτη απόκλιση για όλες τις ομάδες αυξήθηκε από 3,46% το 2010 σε 6,24% το 2015, υποδηλώνοντας ότι η ανισότητα στη χώρα αυξήθηκε, όχι μόνο στο εσωτερικού του πληθυσμού αλλά και μεταξύ των διαφόρων κοινωνικο-οικονομικών ομάδων. Μεταξύ των ομάδων, παρατηρείται ότι το 2010 τη μεγαλύτερη ανισότητα είχαν οι αυτοαπασχολούμενοι πλην αγροτών (36,2%) ενώ το 2015 οι άνεργοι (43,1%) λόγω της μακροχρόνιας ανεργίας, σε συνδυασμό με την μείωση των δικαιούχων.

Ειδικότερα, παρατηρούμε ότι ο δείκτης Gini μεταξύ 2010 και 2015 αυξήθηκε για τους υπαλλήλους του ιδιωτικού τομέα (29,9% το 2010 σε 30,7% το 2015), για τους αυτοαπασχολούμενους πλην αγροτών (36,2% το 2010 σε 39,2% το 2015), για τους αγρότες (29,5% το 2010 σε 34,6% το 2015) και τους ανέργους (31% το 2010 σε 43,1% το 2015). Αντίθετα, ο δείκτης παρέμεινε σταθερός για τους υπαλλήλους του δημόσιου τομέα (23,3%), ενώ για τους συνταξιούχους μειώθηκε από 26,7% το 2010 σε 25,4% το 2015. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην περικοπή των συντάξεων, κυρίως στα ανώτερα εισοδηματικά κλιμάκια.

Από όλα τα παραπάνω δεδομένα παρατηρούμε έτσι ότι η φτώχεια και η ανισότητα τη περίοδο της κρίσης οξύνθηκαν σε σημαντικό βαθμό, πράγμα βέβαια λίγο πολύ αναμενόμενο από τη στιγμή που η χώρα δεν ήταν σε θέση να διαχειριστεί τη κρίση κατάλληλα. Έτσι, αποδεικνύεται ότι η φτώχεια και, σε μικρότερο βαθμό, η ανισότητα ήταν σχεδόν συνεχώς στην πρώτη γραμμή του δημόσιου διαλόγου κατά τα χρόνια της κρίσης. Οι κύριοι ισχυρισμοί που διατυπώθηκαν ήταν ότι η φτώχεια και η

ανισότητα αυξήθηκαν απότομα κατά τη διάρκεια της κρίσης και ότι οι διαδοχικές περικοπές των συντάξεων οδήγησαν στην εξασθένηση μεγάλων τμημάτων του ηλικιωμένου πληθυσμού. Ένας αριθμός ερευνών που ασχολήθηκε με αυτό το θέμα (Katsikas et al., 2014; Ματσαγγάνης και συν., 2016; Karlanoglou & Rapanos, 2018) χρησιμοποιούν ποικίλα δεδομένα και μεθόδους, μερικές χρησιμοποιούν πραγματικά δεδομένα και κάποιες άλλες προσομοιωμένες εκτιμήσεις, ενώ η περίοδος παρατήρησης ποικίλλει μεταξύ των μελετών και συνεπώς τα αποτελέσματά τους δεν είναι πάντα αυστηρά συγκρίσιμα. Παρόλα αυτά, επιβεβαιώνουν σε γενικές γραμμές ότι η φτώχεια και η ανισότητα αυξήθηκαν κατά τη διάρκεια της κρίσης. (Andriopoulou, et al., 2017: 25)

3.2.4 Κράτος Πρόνοιας - Κοινωνικός Αποκλεισμός

Η οικονομική κρίση οδήγησε αναμφισβήτητα σε μία βαθιά κοινωνική κρίση, όπως αποτυπώθηκε μέχρι στιγμής από την ριζοσπαστικοποίηση της κοινωνίας, την υποβάθμιση των τομέων υγείας και εκπαίδευσης και της όξυνσης των φαινομένων της φτώχειας και της ανισότητας. Παρόλο που, κατ' αρχήν, μια σοβαρή οικονομική κρίση αναμένεται να επηρεάσει αρνητικά τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού, μια επιδείνωση των συνθηκών αυτών όπως αυτή που παρατηρείται στην Ελλάδα (μέσω των προγραμμάτων λιτότητας) δεν θεωρείται σε καμία περίπτωση αναγκαία και προσωρινή μέχρι να επανέλθει σε τροχιά ανάπτυξης. Πέρα από την ένταση και τη διάρκεια της κρίσης, οι αιτίες αυτής της εξέλιξης εντοπίζονται και στις αδυναμίες του ελληνικού κράτους πρόνοιας, το οποίο από πολλούς έχει χαρακτηριστεί ως ανήμπορο να μετριάσει τον αντίκτυπο της κρίσης (Katsikas, 2018).

Παραδοσιακά, το κράτος πρόνοιας στην Ελλάδα έχει επικριθεί από πολλούς ως ανεπαρκές και εύθραυστο και δεν εξυπηρετεί σε μεγάλο βαθμό τις ανάγκες των πολιτών. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι οι ερευνητές έχουν διαπιστώσει ότι η συμβολή της πρόνοιας στη μείωση της φτώχειας, του κοινωνικού αποκλεισμού και της ανισότητας υστερεί σε μεγάλο βαθμό, ιδιαίτερα σε σύγκριση με άλλες χώρες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης (Katsikas, 2018: 4). Επιπλέον, το μεγαλύτερο μέρος της μείωσης της φτώχειας στην Ελλάδα προέρχεται κυρίως από τις συντάξεις, οι οποίες αποτελούν το ήμισυ περίπου των συνολικών κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα, ενώ η συνεισφορά άλλων μορφών κοινωνικών μεταβιβάσεων (π.χ. επιδόματα αναπηρίας, οικογένειας ή στέγασης) στη μείωση της φτώχειας είναι

λιγότερο σημαντική όπως άλλωστε διαπιστώθηκε και στην προηγούμενη υποενότητα 3.2.3. Αυτό οφείλεται στον ευάλωτο χαρακτήρα του ελληνικού συστήματος πρόνοιας, το οποίο έχει διαπιστωθεί ότι δεν παρέχει καθολικές κοινωνικές υπηρεσίες σε ολόκληρο τον πληθυσμό. Αντίθετα, η παροχή υπηρεσιών διαφοροποιείται μεταξύ των διαφόρων επαγγελματικών ομάδων και των διαφόρων τύπων κοινωνικής προστασίας (Andriopoulou et al., 2017; Katsikas, 2018:4).

Η ανεπαρκής λειτουργία του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας στην Ελλάδα επιδεινώνεται και από την έλλειψη πόρων, δεδομένου ότι παραδοσιακά τα επίπεδα δαπανών για την κοινωνική προστασία βρίσκονται κάτω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Ειδικότερα, κατά τα έτη της κρίσης, τα προβλήματα αυτά φαίνεται να έχουν επιδεινωθεί περαιτέρω. Όσον αφορά τους διαθέσιμους πόρους, το 2010 οι συνολικές δαπάνες για κοινωνική προστασία μειώθηκαν σε 59,2 δις € από 61 δις € το 2009, και μειώθηκαν περαιτέρω τα επόμενα έτη σε 47,6 δις € το 2014, το χαμηλότερο επίπεδο τους από το 2005. Επιπλέον, ο ανομοιογενής χαρακτήρας του ελληνικού συστήματος κοινωνικής πρόνοιας έγινε ακόμα πιο έντονος κατά τη διάρκεια της κρίσης. Οι δαπάνες για συντάξεις αυξήθηκαν από 9,9% του ΑΕΠ το 2009 σε 13,3% το 2014, ενώ οι δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ για άλλους τύπους κοινωνικής προστασίας, όπως αυτές για την οικογένεια και τα παιδιά, τη στέγαση και τον κοινωνικό αποκλεισμό, μειώθηκαν κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, καθιστώντας το σύστημα πρόνοιας ακόμη πιο ευάλωτο στην κρίση (Katsikas, 2018: 5).

Η έρευνα για τον κοινωνικό αποκλεισμό, που σχετίζεται μεν, αλλά δεν είναι συνώνυμη έννοια με τη φτώχεια, αναπτύχθηκε ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, δημιουργώντας μία πληθώρα από θεωρητικά και εμπειρικά δεδομένα σχετικά με το φαινόμενο αυτό. Συνοπτικά, από πολιτιστική και κοινωνική άποψη, ο κοινωνικός αποκλεισμός μπορεί να συμβεί όταν οι δεσμοί μεταξύ ενός ατόμου και της κοινωνίας χαλαρώσουν. Με άλλα λόγια, κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί η διάκριση της κοινωνίας σε βάρος ενός ατόμου για λόγους φυλετικούς, ηλικιακούς, εθνικούς, θρησκευτικούς, γλωσσικούς, οικονομικούς κ.λπ και είναι είναι συσχετιζόμενος με την απομόνωση την περιθωριοποίηση, την παραβατικότητα- αποκλίνουσα συμπεριφορά του ατόμου. (Θανάση, 2016; Sotiropoulos, 2018: 90).

Σύμφωνα με την εμπειρική έρευνα των Zafiropoulou et al. (2017: 175-176), η οποία διεξάγει συνεντεύξεις σε ένα δείγμα 79 ερωτηθέντων, ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τη μακροχρόνια ανεργία, την απώλεια κοινωνικών δικαιωμάτων και τη διαδικασία διαμόρφωσης της αγοράς εργασίας γενικά. Στην Ελλάδα, τις ημέρες που διανύουμε, όλο και περισσότεροι άνθρωποι, που απολύονται από την δουλειά τους, αντιμετωπίζουν χαμηλή πιθανότητα να εργαστούν ξανά. Το 2017, τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας και ανεργίας των νέων στην ΕΕ καταγράφηκαν στην Ελλάδα (23,2 και 47,9% αντίστοιχα τον μήνα Φεβρουάριο του 2017). Η ανεργία συνδέεται τόσο με τον ουσιαστικό αποκλεισμό όσον αφορά θέματα φτώχειας όσο και με τον ιδεατό αποκλεισμό, δηλαδή σε σχέση με την ρήξη των σχέσεων με την κοινωνία και της έλλειψης συμμετοχής στην καθημερινή κοινωνική ζωή.

Επίσης, στην Ελλάδα, κατά τη διάρκεια της κρίσης, ένα αυξανόμενο τμήμα της μεσαίας τάξης του πληθυσμού ήταν ανασφάλιστο ή άνεργο ή και τα δύο, ενώ αυτοαπασχολούμενοι ή ιδιοκτήτες μικρών επιχειρήσεων αντιμετώπιζαν επιδείνωση της οικονομικής δραστηριότητας, γεγονός που οδήγησε σε πτώχευση και κλείσιμο των επιχειρήσεων τους. Όλοι αυτοί οι άνθρωποι αντιμετώπισαν τόσο οικονομικά όσο και ψυχολογικά προβλήματα (Zafiropoulou et al., 2018: 176).

Επιπλέον, σύμφωνα με τους ερωτηθέντες, κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, ειδικά οι νέοι και τα άτομα με ειδικές ανάγκες δεν είχαν πλήρη και ισότιμη πρόσβαση στην εκπαίδευση. Το φαινόμενο αυτό συνδέεται με: α) τις οικονομικές ευκαιρίες του νοικοκυριού που μεγαλώνουν τα παιδιά και β) τον βαθμό συμμετοχής των γονέων σε σχέση με την οικονομική και ψυχολογική τους κατάσταση (Zafiropoulou et al., 2018: 178).

Ακόμη, στην Ελλάδα, μέχρι το 2016, δεν υπήρχε εγγυημένη υγειονομική κάλυψη ολόκληρου του πληθυσμού, εκτός από τα επείγοντα θέματα υγείας. Έτσι, ευάλωτες ομάδες όπως τα άτομα με αναπηρία, οι πρόσφυγες χωρίς νομικά έγγραφα, οι Ρομά ή οι ασθενείς με χρόνιες ασθένειες δεν είχαν εγγυημένη ελεύθερη πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας για καθημερινή ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Ωστόσο, ενώ το 2016 το δικαίωμα ελεύθερης πρόσβασης στην υγειονομική περίθαλψη και τα φάρμακα επεκτάθηκε σε όλους τους ανθρώπους (ανασφάλιστους και μετανάστες

χωρίς χαρτιά), η προσβασιμότητα στις υπηρεσίες αυτές παραμένει μέχρι και σήμερα μία βασική πρόκληση. Στην πραγματικότητα, ο πιο συχνά αναφερόμενος τύπος αποκλεισμού είναι αυτός που εξαρτάται περισσότερο από τον τομέα της υγειονομικής περίθαλψης, κυρίως για άτομα με χρόνιες παθήσεις υγείας, άτομα με αναπηρίες και ασθενείς με καρκίνο (Zafirovoulou et al., 2018: 179-180).

Τόσο ο κοινωνικός αποκλεισμός όσο και η φτώχεια ήταν ευρέως διαδεδομένα στην Ελλάδα, ήδη πριν από την έναρξη της οικονομικής κρίσης (δηλαδή πριν από το 2010), εξίσου με τα προβλήματα βιωσιμότητας του ελληνικού χρέους. Τη περίοδο 1990-2010, το ποσοστό φτώχειας κυμάνθηκε γύρω στο 20%, ενώ το ποσοστό ανεργίας κυμάνθηκε μεταξύ 8 και 12%. Παρατηρήθηκε επίσης κοινωνικός αποκλεισμός πολυάριθμων ομάδων, όπως οι Ρομά, οι κάτοικοι των φτωχών ορεινών περιοχών και των απομονωμένων νησιωτικών κοινοτήτων, οι μουσουλμάνοι που κατοικούν στις φτωχότερες αγροτικές περιοχές της Βορειοανατολικής Ελλάδας και στις υποβαθμισμένες περιοχές στο κέντρο της Αθήνας, τοξικομανείς, πρώην φυλακισμένοι και άτομα με ειδικές ανάγκες (ΑμΕΑ) (Sotiropoulos, 2018: 91).

Μετά την εκδήλωση της ύφεση στην Ελλάδα το 2010, οι κοινωνικοί δείκτες στη χώρα και ιδιαίτερα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού επηρεάστηκαν αρνητικά. Ειδικότερα, το 2009, το ποσοστό των ατόμων στην Ελλάδα που ήταν στα όρια της φτώχειας ή του κοινωνικού αποκλεισμού ήταν 27,6% έναντι 23,2% της ΕΕ ενώ το 2012, το ποσοστό αυτό στην Ελλάδα αυξήθηκε στο 34,6% έναντι 24,8% της ΕΕ. Οι πολιτικές ωστόσο για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού δεν ήταν τόσο αποτελεσματικές (Sotiropoulos, 2018: 94).

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛ.ΣΤΑΤ. (2018) σχετικά με την Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών 2017, το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται στα όρια της φτώχειας ή του κοινωνικού αποκλεισμού εμφανίζει μικρή τάση μείωσης καθώς μειώθηκε από 36% το 2014 σε 34,8% το 2017, φτάνοντας έτσι κοντά στα επίπεδα του 2012. Σε σύγκριση με άλλες χώρες της Ευρώπης, για των οποίων υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για το εν λόγω έτος, η Βουλγαρία και η Ρουμανία έχουν υψηλότερα ποσοστά φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού με 38,9% και 35,5% αντίστοιχα. Αντίθετα, χώρες όπως η Λετονία, η Ουγγαρία, το Βέλγιο, η Δανία και η Φινλανδία έχουν χαμηλότερα ποσοστά

πληθυσμού στα όρια της φτώχειας ή του κοινωνικού αποκλεισμού. Άλλα βασικά αποτελέσματα που προέκυψαν για το έτος 2017 είναι τα εξής:

- Τα άτομα ηλικίας 18-64 ετών παρουσιάζουν τον υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (38,6%),
- από τα άτομα ηλικίας 18-64 ετών που βρίσκονται σε υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό, το 36,5% είναι Έλληνες και το 62,9% αλλοδαποί που διαμένουν στην Ελλάδα,
- από το σύνολο του πληθυσμού, το 20,2% βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας (μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις), το 21,1% βρίσκεται σε υλική αποστέρηση και το 15,6% του πληθυσμού ηλικίας έως και 59 ετών διαμένει σε νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας.

Η καταπολέμηση ωστόσο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού δεν υπήρξε ποτέ σοβαρή πολιτική προτεραιότητα. Στο ίδιο πνεύμα, η καταπολέμηση της εκτεταμένης φτώχειας που προέκυψε από τη μακρά διάρκεια και το βάθος της οικονομικής κρίσης και από την αναποτελεσματική διαχείριση της υφιστάμενης κρίσης από την ελληνική κυβέρνηση και την «τρόικα» δεν υπήρξε σημαντική προτεραιότητα των πολιτικών που ακολούθησαν τη περίοδο 2010-2017. Ουσιαστικά, υπήρξε μια αναντιστοιχία μεταξύ της σοβαρότητας των κοινωνικών προβλημάτων που προκλήθηκαν από την κρίση και της πολιτικής αντίδρασης των υπευθύνων λήψης αποφάσεων (Sotiropoulos, 2018: 104).

3.2.5 Μετανάστευση

3.2.5.1 Φυγή Εγκεφάλων

Μία αρκετά σημαντική κοινωνική επίπτωση της οικονομικής κρίσης, η οποία είναι ιδιαίτερα οξυμένη τα τελευταία χρόνια, είναι η μαζική φυγή πολλών ατόμων από τις χώρες της κρίσης, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, στο εξωτερικό για αναζήτηση καλύτερης τύχης εξαιτίας της υψηλής ανεργίας. Το φαινόμενο αυτό, ιδιαίτερα όταν συμβαίνει σε άτομα με υψηλό εκπαιδευτικό και μορφωτικό επίπεδο, λέγεται 'φυγή εγκεφάλων' (brain drain) γιατί ουσιαστικά στερεί από την χώρα προέλευσης τους τούς αναγκαίους ανθρώπινους πόρους για την πρόοδο της οικονομίας (Christopoulos et al., 2014: 110).

Τα τελευταία χρόνια, ένας μεγάλος αριθμός ατόμων με υψηλό μορφωτικό επίπεδο μετακινούνται από τις χώρες προέλευσης τους σε πιο ανεπτυγμένες χώρες και στο μέλλον, το φαινόμενο αυτό αναμένεται να επεκταθεί ακόμη περισσότερο. Η εμπειρία δείχνει πάντως ότι εδώ και πολλά χρόνια η Ελλάδα αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα στην απορρόφηση ελλήνων επιστημόνων από το εξωτερικό. Ειδικά για το έτος 2011 τα δεδομένα δείχνουν ότι ένας μεγάλος αριθμός επιστημόνων, κυρίως από νεότερες ηλικίες, εγκατέλειψαν τη χώρα για να αναζητήσουν εργασία στο εξωτερικό. (Christopoulos et al., 2014: 112).

Όσον αφορά τους Έλληνες επιστήμονες, τα στοιχεία για το 2011 δείχνουν ότι αναζήτησαν απασχόληση κυρίως στο Ηνωμένο Βασίλειο (25%) και έπειτα στη Γερμανία (το 2013 ήταν η πρώτη χώρα στη λίστα), την Ολλανδία, το Βέλγιο, την Ελβετία και τις ΗΠΑ. Ωστόσο, φαίνεται ότι η φυγή εγκεφάλων στην Πορτογαλία και την Ιταλία είναι επίσης εκτεταμένη τα τελευταία χρόνια. Από την άλλη πλευρά, στην Ιρλανδία, όπου ξεκίνησε η μετανάστευση πριν από το 2009, η φυγή εγκεφάλων ήδη βιώνει μια πτωτική τάση. Για την Ελλάδα, το 90% των μεταναστών της στο εξωτερικό κατέχει πτυχίο πανεπιστημίου, εκ των οποίων το 24,5% είναι μηχανικοί, το 22,3% είναι οικονομολόγοι, το 19% είναι ειδικοί πληροφορικής και 12% μαθηματικοί. Οι ηλικίες τους είναι σχετικά χαμηλές, με το 48% κάτω των 30 ετών και το 49% μεταξύ 31-45 ετών. Επιπλέον, σημειώνεται ότι περισσότεροι από τους μισούς μετανάστες εργάζονταν προτού εγκαταλείψουν την Ελλάδα, αλλά δεν ήταν ικανοποιημένοι από τις προοπτικές της εργασίας τους και το εισόδημα τους. Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο το 73% των μεταναστών επιστημόνων στο εξωτερικό βρίσκεται σε σύντομο χρονικό διάστημα επαγγελματική αποκατάσταση, ενώ το 67% βρίσκεται μια διευθυντική θέση σε κάποια επιχείρηση. Το πιο εντυπωσιακό πάντως είναι ότι το 46% των μεταναστών εγκαταλείπουν για πρώτη φορά το εξωτερικό χωρίς να έχουν συγγενείς ή φίλους στη χώρα όπου πρόκειται να αναζητήσουν εργασία (Christopoulos et al., 2014: 112-113).

Συνολικά, περίπου 400.000 Έλληνες εγκατέλειψαν τη χώρα την περίοδο 2008-2016, στερώντας έτσι από την Ελλάδα το απαραίτητο ανθρώπινο κεφάλαιο, ενώ συγχρόνως συνέβαλλαν και στη γήρανση του πληθυσμού. Η Ελλάδα μπορεί πλέον να έχει εξέλθει από τον Αύγουστο του 2018 από το τρίτο μνημόνιο, όμως οι μορφωμένοι Έλληνες που αναζητούσαν εργασία στο εξωτερικό κατά τα χρόνια της οικονομικής

κρίσης δεν σκέφτονται να επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Και αυτό είναι ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια στη μακροπρόθεσμη ανάκαμψη και βιωσιμότητα της χώρας. Μια έρευνα μάλιστα που διεξήχθη το 2017 στο Λονδίνο και την Ολλανδία δείχνει ότι λιγότερο από το 10% των Ελλήνων μεταναστών σχεδιάζουν να επιστρέψουν τα επόμενα τρία χρόνια και μόνο το 20% επιθυμούν να το κάνουν αυτό σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα. Ο βασικός λόγος είναι ότι παρόλο που η Ελλάδα χρειάζεται επιστήμονες και επαγγελματίες γενικότερα, οι χαμηλοί μισθοί και η έλλειψη αξιοκρατίας και σταθερότητας του εργατικού περιβάλλοντος αποθαρρύνουν τους περισσότερους Έλληνες μετανάστες να επιστρέψουν στην πατρίδα τους (Chrysopoulos, 2018).

Το μεγαλύτερο κενό που παρουσιάζεται με το φαινόμενο αυτό παρατηρείται στον τομέα της υγείας, όπου οι μεγάλες περικοπές δαπανών και η πρόωρη συνταξιοδότηση έχουν αφήσει κυρίως τα περιφερειακά και νησιωτικά νοσοκομεία της χώρας χωρίς έμπειρο ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό. Οι νέοι ιατροί μάλιστα είναι από τους πιο πρόθυμους να φύγουν διότι το ελληνικό σύστημα υγείας προς το παρόν δεν μπορεί να προσφέρει μισθούς ή συνθήκες εργασίας προκειμένου να ανταγωνιστεί τα κρατικά συστήματα υγείας στην υπόλοιπη Ευρώπη (Chrysopoulos, 2018).

Επιπλέον, οι Labrianidis & Vogiatzis (2013) μελέτησαν ένα δείγμα από περισσότερους από 2.700 νέους επιστήμονες που εγκατέλειψαν την Ελλάδα, διανέμοντας συνολικά 1.821 ερωτηματολόγια. Μεταξύ αυτών ήταν 54% κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος και 37% κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου, και 42% εξ αυτών άφησαν τη χώρα αμέσως μετά την απόκτηση του βασικού πτυχίου του πανεπιστημίου τους, ηλικίας μεταξύ 24-29 ετών. Ο κύριος λόγος για την απόφασή τους να φύγουν ήταν να αναζητήσουν καλύτερες ευκαιρίες για επαγγελματική αποκατάσταση. Έτσι, τα αρνητικά αποτελέσματα της φυγής εγκεφάλων για την Ελλάδα ήταν τα ακόλουθα (Theodosiou et al., 2017: 5-6):

- Δημογραφική αύξηση του ποσοστού των ηλικιωμένων και μείωση του ποσοστού των γεννήσεων

- Μειωμένες εισφορές στα συνταξιοδοτικά ταμεία, εξάντληση των αποθεματικών και επακόλουθη αύξηση των δημοσίων δαπανών που συμβάλλουν στο δημόσιο έλλειμμα
- Επιδείνωση της μέσης ποιότητας του εργατικού δυναμικού
- Αύξηση των φορολογικών εσόδων των χωρών υποδοχής των ελλήνων μεταναστών με ταυτόχρονη μείωση των φορολογικών εσόδων της χώρας προέλευσης.

Επίσης, η έρευνα από τους Theodosiou et al. (2017: 1) στοχεύει στο να εντοπίσει και να αξιολογήσει τις προθέσεις των Ελλήνων επιστημόνων για μετανάστευση από τη χώρα λόγω της συνεχιζόμενης οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα από το 2009 και μετά. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιούν μία παραγοντική ανάλυση σε ένα σύνολο δεδομένων που αποτελείται από ένα δείγμα 342 νέων Ελλήνων, ηλικίας 18-45 ετών. Η ανάλυση των δεδομένων έδειξε ότι οι νέοι που επιθυμούν να μεταναστεύσουν γνωρίζουν καλά τους λόγους που τους οδήγησαν σε αυτή τη σημαντική απόφαση, ενώ όσοι δεν σκέφτονται επί του παρόντος να μεταναστεύσουν δεν είναι τόσο σαφείς οι λόγοι που τους οδηγούν στην απόρριψη της μετανάστευσης ως επιλογή για ένα καλύτερο μέλλον.

Τέλος, με βάση τα στοιχεία που συλλέγονται από τις χώρες υποδοχής των ελλήνων μεταναστών, υποδηλώνουν ότι η νέα ελληνική διασπορά δημιουργεί ετήσια φορολογικά έσοδα ύψους 9,3 δις ευρώ για τις χώρες αυτές²⁸ ενώ, σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα, το 2017 η αξία των εμβασμάτων που έστειλε η ελληνική διασπορά στην Ελλάδα ανήλθε σε 309 εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ, αρκετά μειωμένο σε σχέση με το 2013 και το 2014 όπου ήταν 805 και 735 εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ αντίστοιχα. Για το 2018 εκτιμάται ότι η αξία των εμβασμάτων θα ανέλθει πάλι στα 330 εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ²⁹. Ωστόσο, όσο το φαινόμενο της φυγής εγκεφάλων συνεχίζεται, το μέλλον της Ελλάδας θα παραμένει ακόμη πιο αβέβαιο.

²⁸ <http://www.ekathimerini.com/210585/article/ekathimerini/news/human-capital-is-greeces-no-1-export>

²⁹ <http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data>

3.2.5.2 Κρίση από μεταναστευτικές ροές της Μέσης Ανατολής

Το οικονομικό και κοινωνικό κλίμα της χώρας επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο με την εμφάνιση της λεγόμενης 'μεταναστευτικής κρίσης' (migration crisis), δηλαδή την μαζική έλευση μεταναστών, κυρίως από χώρες της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής, εξαιτίας του ότι έφυγαν από τη χώρα τους ως πρόσφυγες λόγω των συνεχόμενων πολεμικών συρράξεων που επικρατούν στις χώρες αυτές. Ειδικότερα, κατά τη περίοδο της οικονομικής κρίσης, παρατηρείται μία εξασθένηση στη δυνατότητα της πολιτείας τόσο στην Ελλάδα όσο και στις πολιτείες άλλων ευρωπαϊκών χωρών να διαχειριστούν αποτελεσματικά το μεταναστευτικό φαινόμενο. Αποτέλεσε δε μία καθαρή πρόκληση διότι ανέδειξε ζητήματα τα οποία, ιδίως στα χρόνια της κρίσης, φαίνεται να είχαν παραμεληθεί ή να μην είχαν προβλεφθεί καθώς δόθηκε περισσότερο βάρος στην αντιμετώπιση προβλημάτων με λίγο πολύ άμεση σχέση με την οικονομία. Τέτοια ζητήματα που προέκυψαν ήταν αυτό του ασύλου, η πολιτική περί ενίσχυσης της φύλαξης συνόρων, η άνοδος ακροδεξιών κομμάτων κ.α. που επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τον δικαιωματικό χάρτη της ΕΕ³⁰.

Τα τελευταία χρόνια, πάνω από 1 εκατομμύριο μετανάστες έφτασαν δια θαλάσσης στις ακτές της Ελλάδας. Παρά το σύστημα έκτακτης ανάγκης για μετακόμιση προσφύγων της ΕΕ που θεσπίστηκε το φθινόπωρο του 2015, από τον Αύγουστο του 2016 μόνο 3.386 πρόσφυγες έχουν μετεγκατασταθεί από την Ελλάδα σε άλλα κράτη μέλη της ΕΕ³¹.

Συνολικά, περίπου 58.580 μετανάστες παρέμειναν στην Ελλάδα, όπως δείχνουν στοιχεία από τα τέλη Αυγούστου 2016. Το 2018, ο αριθμός των μεταναστών που έφτασαν στη χώρα από τον Έβρο ήταν γύρω στους 50.000, κατά 40% αυξημένος σε σχέση με το 2017, ενώ μικρή αύξηση σημειώθηκε και στις αφίξεις διά θαλάσσης. Ειδικότερα, με βάση διεθνή στοιχεία, το σύνολο των αφίξεων μεταναστών στη χώρα το 2018 ήταν 49.158 άτομα, ενώ το 2017 ο ίδιος αριθμός ήταν 35.025. Όσον αφορά τις εθνικότητες, από το σύνολο των αφιχθέντων, το 27% ήταν Αφγανοί, το 25% Σύροι και το 19% Ιρακινοί ενώ το υπόλοιπο ποσοστό περιλαμβάνει πρόσφυγες και

³⁰ <https://www.in.gr/2018/06/21/world/prosfygiko-allakse-tin-eyropi/>

³¹ https://www.carnegiecouncil.org/publications/articles_papers_reports/787/:pf_printable?1/6Migrants

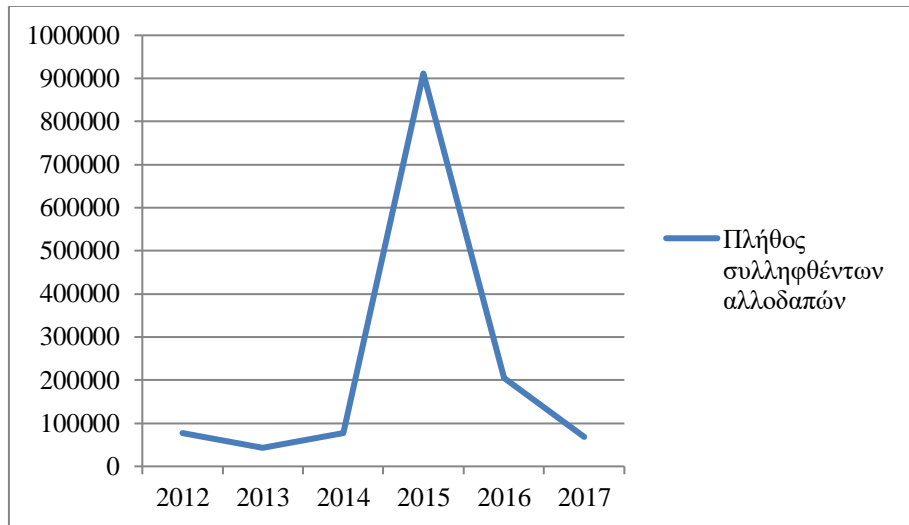
μετανάστες από 46 διαφορετικές εθνικότητες, όπως Πακιστανούς, Τούρκους, Καμερουνέζους, Κογκολέζους κ.α.³².

Η μαζική αυτή έλευση μεταναστών, ιδίως από το 2015 και μετά, κρίθηκε ακατάλληλη, όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά και για τις υπόλοιπες χώρες-μέλη της ΕΕ, γι' αυτό και οι αστυνομικές αρχές των χωρών αυτών συμφώνησαν να κλείσουν τα σύνορά τους, αφήνοντας έτσι την Ελλάδα εκτεθειμένη προκειμένου να αντιμετωπίσει τις εισερχόμενες μεταναστευτικές ροές, ιδίως από την Τουρκία. Η εξέλιξη αυτή εύλογα δημιούργησε μεγάλη μεταναστευτική πίεση στη χώρα. Παρόλο που μέχρι στιγμής το έργο έχει επικεντρωθεί στην παροχή πρώτης βοήθειας και την αποστολή των προσφύγων πέρα από τα βόρεια σύνορα της χώρας με τη Βουλγαρία και την Βόρεια Μακεδονία (Π.Γ.Δ.Μ. μέχρι και τις 12 Φεβρουαρίου 2019), στα τέλη Φεβρουαρίου του 2016, η Ελλάδα κλήθηκε να παράσχει τόσο δευτερεύουσες εγκαταστάσεις υποδοχής όσο και την καταγραφή και αποδοχή αιτήσεων ασύλου (Triandafyllidou & Mantanika, 2016: 7).

Η Ελληνική Αστυνομία (ΕΛ.ΑΣ.) παρέχει επίσης διάφορα ετήσια στατιστικά στοιχεία σχετικά με την παράνομη μετανάστευση. Έτσι, για τη περίοδο 2016-2017, το ακόλουθο σχήμα παρουσιάζει τους μη νόμιμους αλλοδαπούς που συνελήφθησαν από την ΕΛ.ΑΣ. για παράνομη είσοδο & παραμονή στη χώρα. Όπως φαίνεται, το 2016 συνελήφθησαν 204.820 μη νόμιμοι αλλοδαποί ενώ το 2017 ο αριθμός αυτός ήταν μόλις 68.112, αρκετά μειωμένος σε σχέση με τις δύο προηγούμενες χρονιές.

³² <https://www.protothema.gr/greece/article/853156/auxisi-40-stis-afixeis-metanaston-stin-ellada-to-2018/>

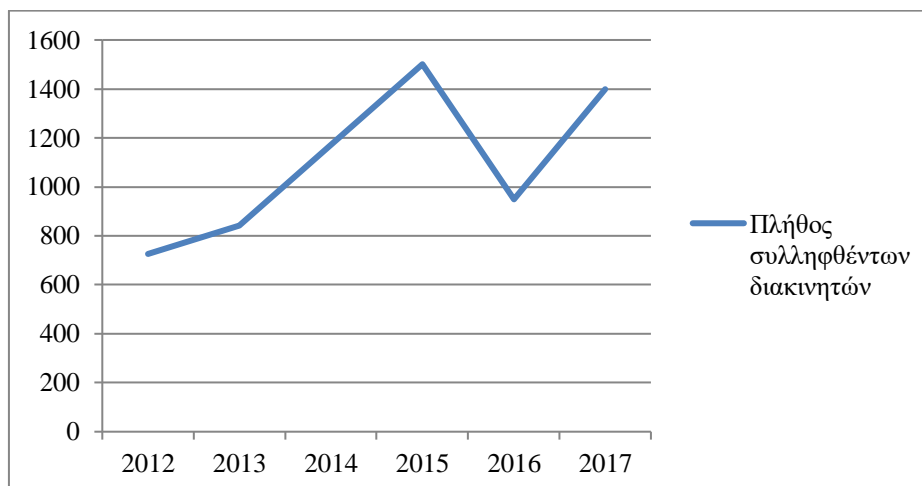
Σχήμα 27: Συλληφθέντες μη νόμιμοι αλλοδαποί, για παράνομη είσοδο & παραμονή, από Αστυνομικές και Λιμενικές Αρχές

Πηγή: Ελληνική Αστυνομία, Στατιστικά Στοιχεία Παράνομης Μετανάστευσης 2017

Επιπλέον, στο ακόλουθο σχήμα παρουσιάζονται στοιχεία σχετικά με διακινητές μη νόμιμων αλλοδαπών που συνελήφθησαν από Αστυνομικές και Λιμενικές Αρχές. Στη περίπτωση αυτή παρατηρείται ότι ο αριθμός των συλληφθέντων κινήθηκε ανοδικά μάλιστα αυξήθηκε από 726 το 2012 σε 1.399 το 2017.

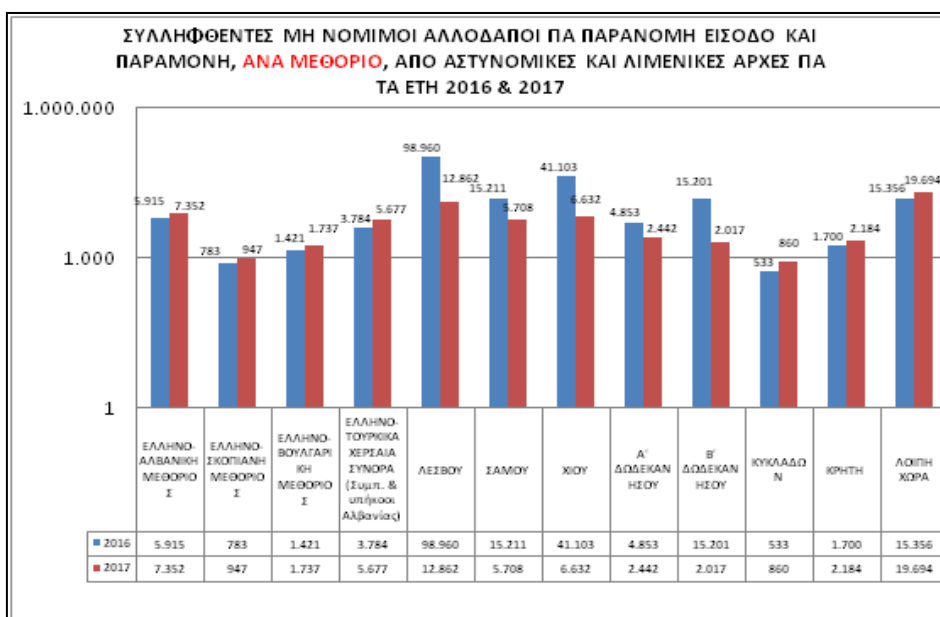
Σχήμα 28: Συλληφθέντες διακινητές μη νόμιμων αλλοδαπών, από Αστυνομικές και Λιμενικές Αρχές

Πηγή: Ελληνική Αστυνομία, Στατιστικά Στοιχεία Παράνομης Μετανάστευσης 2017

Στο ακόλουθο σχήμα παρουσιάζονται επίσης στοιχεία σχετικά με τους συλληφθέντες μη νόμιμους αλλοδαπούς ανά μεθόριο για τα έτη 2016 και 2017.

Σχήμα 29: Συλληφθέντες μη νόμιμοι αλλοδαποί, για παράνομη είσοδο & παραμονή ανά μεθόριο, από Αστυνομικές και Λιμενικές Αρχές

Πηγή: Ελληνική Αστυνομία, Στατιστικά Στοιχεία Παράνομης Μετανάστευσης 2017

Από το παραπάνω σχήμα φαίνεται ότι η μεθόριος με τον μεγαλύτερο αριθμό μη νόμιμων αλλοδαπών το 2016 είναι αυτή της Λέσβου (98.960), ενώ στη συνέχεια ακολουθούν η Χίος (41.103), η Σάμος (15.211) και ορισμένα νησιά των Δωδεκανήσων (15.201). Για το 2017, η Λέσβος παραμένει στη πρώτη θέση με 12.862 συλληφθέντες μη νόμιμους αλλοδαπούς. Παρατηρείται έτσι ότι τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου έχουν δεχθεί τους περισσότερους πρόσφυγες και μετανάστες.

Επίσης, το παρακάτω σχήμα παρουσιάζει ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με την υπηκοότητα των συλληφθέντων μη νόμιμων αλλοδαπών για το 2017. Παρατηρείται ότι η πλειοψηφία των μη νόμιμων αλλοδαπών είναι από τη Συρία (16.518) και έπειτα ακολουθούν η Αλβανία (13.281), το Πακιστάν (9.282) και από το Αφγανιστάν (4.822) αν εξαιρεθεί η κατηγορία που αφορά λοιπές υπηκοότητες (7.110) που δεν περιλαμβάνονται στο σχήμα αυτό.

Σχήμα 30: Συλληφθέντες μη νόμιμοι αλλοδαποί, για παράνομη είσοδο & παραμονή ανά υπηκοότητα, από Αστυνομικές και Λιμενικές Αρχές

Πηγή: Ελληνική Αστυνομία, Στατιστικά Στοιχεία Παράνομης Μετανάστευσης 2017

Τέλος, στο ακόλουθο σχήμα παρουσιάζονται οι απελαθέντες μη νόμιμοι αλλοδαποί ανά υπηκοότητα.

Σχήμα 31: Απελαθέντες μη νόμιμοι αλλοδαποί ανά υπηκοότητα

Πηγή: Ελληνική Αστυνομία, Στατιστικά Στοιχεία Παράνομης Μετανάστευσης 2017

Από αυτό το σχήμα παρατηρείται ότι η πλειοψηφία των μη νόμιμων αλλοδαπών που απελάθηκαν από τη χώρα ήταν Αλβανοί (11.161) ενώ στη συνέχεια ακολουθούν μετανάστες από το Πακιστάν (2.745), από λοιπές εθνότητες εκτός αυτών που αναφέρονται στο σχήμα (1.401), καθώς και από την Αλγερία (878), το Ιράκ (828) και την Γεωργία (643).

Κατά συνέπεια, εξαιτίας της πολυδιάστατης κρίσης έχει οδηγηθεί η ελληνική κοινωνία σε μεγάλη ανισορροπία, εντείνοντας παράλληλα και τα όποια φαινόμενα κατάθλιψης επιδημιών αυτοκτονιών, επηρεάζοντας μάλιστα τους δείκτες υγείας καθώς τα εργασιακά ήθη. Ιδιαίτερα όμως η μεταναστευτική κρίση που βιώνει η χώρα δηλαδή η εισροή μεταναστών και προσφύγων καθώς και το brain drain αντικατοπτρίζουν σε μεγάλο βαθμό την κατάσταση που επικρατεί ³³.

3.2.6 Κοινωνικές Αναταραχές

Ήδη από την έναρξη της οικονομικής κρίσης και ειδικότερα από το 2010, η Ελλάδα υπέστη μια περίοδο έντονης οικονομικής και πολιτικής αστάθειας ως αποτέλεσμα της εφαρμογής μέτρων λιτότητας, ιδιωτικοποίησης κρατικών επιχειρήσεων και οργανισμών και αποσύνθεσης του κράτους πρόνοιας. Όλες αυτές οι πράξεις από τη μεριά των κυβερνήσεων κατά τη διάρκεια της κρίσης προκάλεσαν εκτεταμένες αντιδράσεις του ελληνικού λαού οι οποίες δεν εκδηλώθηκαν μόνο με τις μαζικές κινητοποιήσεις, απεργίες και συλλαλητήρια αλλά και με την σταδιακή απομάκρυνση μεγάλης μερίδας ελλήνων πολιτών από τη στήριξη πολιτικών κομμάτων που μέχρι πρότινος κυριαρχούσαν στην πολιτική σκηνή, κατά κύριο λόγο το ΠΑΣΟΚ και η Νέα Δημοκρατία (ΝΔ) (Vasilaki, 2016: 1).

Η απομάκρυνση αυτή έφερε στο προσκήνιο την εμφάνιση νέων πολιτικών κομμάτων με τη μορφή συνασπισμών χωρίς σαφή πολιτική ταυτότητα, αλλά και την άνοδο του πολιτικού εξτρεμισμού και της άκρας δεξιάς, όπως αυτό έγινε στις εκλογές του 2012 με την είσοδο της Χρυσής Αυγής στην Ελληνική Βουλή. Ως εκ τούτου, η ίδια η φύση του πολιτικού συστήματος και εν γένει το δημοκρατικό καθεστώς στη χώρα αμφισβητήθηκε έντονα ενώ η νομιμότητα του κράτους ήταν υπό συνεχή έλεγχο, αμφισβήτηση και καθολική υποτίμηση (Vasilaki, 2016: 1). Όλες αυτές οι κοινωνικές αναταραχές είναι βέβαιο ότι καθυστερούν την οικονομική, πολιτική και κοινωνική

³³ https://www.carnegiecouncil.org/publications/articles_papers_reports/787/:pf_printable?1/6Migrants

ανάπτυξη της χώρας διότι η ισορροπία της κοινωνίας ανατρέπεται και σπάει η συνοχή της. Για το θέμα της πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης έγινε αναφορά σε προηγούμενη ενότητα των κοινωνικών επιπτώσεων γι' αυτό και η παρούσα ενότητα θα επικεντρωθεί στο θέμα που αφορά τις κινητοποιήσεις και τις μαζικές διαδηλώσεις και απεργίες του ελληνικού λαού, ως αντίδραση στα αντι-λαϊκά μέτρα και τους θεσμούς γενικότερα που οδήγησαν την χώρα στα Μνημόνια.

Επίσης, η αστυνομία, όντας θεσμικό όργανο, δεν αποτελεί εξαίρεση στην προαναφερόμενη κρίση, αλλά αυτό που είναι σημαντικό σε κάθε χώρα είναι ο ρόλος που διαδραματίζουν οι αστυνομικές αρχές ως κρατικός μηχανισμός σε καταστάσεις γενικευμένης αγανάκτησης και δυσαρέσκειας, που συχνά οδηγούν σε έντονες ρήξεις ή ακόμα και σε βίαιες συγκρούσεις μεταξύ πολιτών και κράτους-κυβέρνησης. Γενικότερα, ο ρόλος της αστυνομίας είναι να καταστέλλει τις όποιες διαμαρτυρίες και συγκρούσεις, όταν αυτό είναι αναγκαίο, και να εγγυάται την ασφάλεια, την τάξη αλλά και τη συνοχή του πολιτικού συστήματος. Ωστόσο, στη περίπτωση της Ελλάδας, και ίσως σε κάποιες άλλες χώρες, ο ρόλος αυτός της αστυνομίας έχει αμφισβητηθεί ιδιαίτερα καθώς θεωρείται συχνά ως όργανο που εξυπηρετεί συμφέροντα πολιτικών και συγκεκριμένης πολιτικής ιδεολογίας, εις βάρος των δικαιωμάτων των πολιτών. Το φαινόμενο αυτό στην Ελλάδα δεν είναι τωρινό αλλά εκδηλώθηκε και σε προηγούμενες εποχές, όπως στην εποχή της Δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά (1936-1941), του Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949) και τη Στρατιωτική Δικτατορία (1967-1974) (Roussos, 2008: 1; Vasilaki, 2016: 10).

Αυτές οι ιστορικές και πολιτιστικές παράμετροι που έχουν δημιουργήσει μια αρνητική δημόσια εικόνα για την αστυνόμευση στην Ελλάδα οξύνθηκαν περαιτέρω τα επόμενα χρόνια. Για παράδειγμα, οι κοινωνικές ταραχές του 2008 που ξέσπασαν στην Αθήνα, ως επακόλουθο της δολοφονίας ενός εφήβου από έναν αστυνομικό στο κέντρο της Αθήνας και επεκτάθηκαν στη συνέχεια σε όλη τη χώρα για σχεδόν ένα μήνα επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την ήδη τεταμένη σχέση μεταξύ της αστυνομίας και του κοινού. Το γεγονός αυτό ενίσχυσε επίσης την θεώρηση της αστυνομίας ως σκοτεινό, παρακρατικό όργανο και όχι ως βασικό πυλώνα για την εύρυθμη λειτουργία ενός δημοκρατικού κράτους, ενός οργάνου που υπηρετεί και εγγυάται το κράτος δικαίου (Vasilaki, 2016: 3).

Από το 2010, με την έλευση ουσιαστικά της οικονομικής κρίσης στη χώρα και την εφαρμογή δυσμενών οικονομικών μέτρων από την Κυβέρνηση Παπανδρέου για την εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους, ξεκίνησε μία σειρά από απεργιακές κινητοποιήσεις και πανελλαδικά συλλαλητήρια ως αντίδραση σε αυτές τις αποφάσεις της κυβέρνησης. Ιδιαίτερα η περίοδος των μνημονίων περιελάμβανε πολλές και συχνές γενικές απεργίες.

Οι πρώτες απεργιακές κινητοποιήσεις πραγματοποιήθηκαν την άνοιξη του 2010 στις 5 Μαρτίου ως αντίδραση στο δεύτερο πακέτο μέτρων λιτότητας που ανακοινώθηκε από την Κυβέρνηση δύο μέρες νωρίτερα. Έτσι, διάφορα κόμματα της Αριστεράς, η Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων (Α.Δ.Ε.Δ.Υ.), η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (Γ.Σ.Ε.Ε.) και το Πανεργατικό Αγωνιστικό Μέτωπο (Π.Α.ΜΕ.) κάλεσαν τους εργαζόμενους σε γενική απεργία. Ο ρόλος της αστυνομίας επικρίθηκε έντονα σε αυτές τις κινητοποιήσεις, ιδιαίτερα από τη πλευρά των κομμάτων, διότι έκανε χρήση χημικών εναντίων ομάδων της Αριστεράς, προκαλώντας μάλιστα και τη λιποθυμία του ήρωα της Εθνικής Αντίστασης και πολιτικού, Μανώλη Γλέζου³⁴.

Έπειτα, αφορμή για περαιτέρω απεργιακές κινητοποιήσεις στάθηκε η μέρα της Πρωτομαγιάς, όπου πραγματοποιήθηκαν διάφορες διαδηλώσεις, τόσο στο κέντρο της Αθήνας όσο και σε άλλες πόλεις της χώρας, δίχως να λείψουν και οι βίαιες ταραχές. Την επόμενη μέρα, η Κυβέρνηση ανακοίνωσε τα νέα μέτρα λιτότητας, έχοντας ήδη προσφύγει στην οικονομική βοήθεια του ΔΝΤ και των ευρωπαϊκών θεσμών. Αυτό οδήγησε στην κήρυξη μεγάλης πανελλαδικής απεργίας στις 5 Μαΐου, όπου συμμετείχαν σχεδόν όλες οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, σε αρκετές πόλεις ανά την Ελλάδα. Η απεργία σηματοδεύτηκε από τον θάνατο τριών εργαζομένων της τράπεζας Marfin από βόμβα μολότοφ³⁵.

Το 2011, οι απεργιακές κινητοποιήσεις συνεχίστηκαν και μάλιστα ήταν ακόμη μεγαλύτερες σε σχέση με το προηγούμενο έτος, σχεδόν σε καθημερινή βάση. Εντάθηκαν ιδιαίτερα τον Μάιο ως παράδειγμα για τα γεγονότα της Αραβικής Άνοιξης

³⁴<https://www.tovima.gr/2010/03/05/society/xrisi-ximikwn-se-baros-toy-br-m-glezoy-sto-syllalithrio-toy-syntagmatos/>

³⁵ <http://www.antinews.gr/action.read/ellada/5-maiou-2010-otan-i-marfin-sokare-to-panellinio/4.106775>

και των κινητοποιήσεων στην Ισπανία. Το νέο στοιχείο σε αυτές τις απεργίες ήταν το λεγόμενο κίνημα των «Αγανακτισμένων», δηλαδή μία μεγάλη ομάδα πολιτών με σκοπό την ειρηνική συγκέντρωση για διαμαρτυρία κατά των αποφάσεων της κυβέρνησης σε διάφορες πλατείες και κεντρικά σημεία πόλεων, κατασκηνώνοντας και κάνοντας κατάληψη σε αυτές. Οι κινητοποιήσεις αυτές έλαβαν χώρα μέχρι το τέλος του έτους εκτός από τον Αύγουστο όπου επικράτησε μία σχετική ηρεμία. Αν και στόχος του κινήματος ήταν η ειρηνική διαμαρτυρία, εντούτοις σε πολλές περιπτώσεις προκλήθηκαν συγκρούσεις μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας (Γαλάτουλα, 2012: 100-101).

Στο ίδιο κλίμα συνεχίστηκαν οι απεργιακές κινητοποιήσεις και το 2012, αυτή τη φορά με βασική αιτία το κούρεμα του ελληνικού χρέους που ανέλαβε η κυβέρνηση και την υπογραφή του δεύτερου μνημονίου που περιελάμβανε νέα μέτρα λιτότητας. Αφορμές για την εκδήλωση διαμαρτυριών κατά της κυβέρνησης υπήρξαν οι εθνικές επέτειοι και όποιοι άλλοι εορτασμοί. Το αποτέλεσμα ήταν τη περίοδο 2010-2012 να υπάρχουν γενικευμένες αναταραχές ανά την Ελλάδα, έντονη ανασφάλεια, σοβαρές υλικές καταστροφές και εν γένει έντονη λαϊκή αντίθεση προς τη κυβέρνηση και τα πολιτικά πρόσωπα γενικότερα (INE, 2013: 15-17). Το κλίμα αυτό συνέχισε να επικρατεί και τα επόμενα χρόνια.

Προτού ολοκληρωθεί η παρούσα υπο-ενότητα, είναι χρήσιμη μία παρουσίαση αριθμητικών δεδομένων σχετικά με το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα της κρίσης για τη περίοδο 2010-2016. Σύμφωνα με στοιχεία του Ινστιτούτου Εργασίας ΓΣΕΕ (2017), οι καταγεγραμμένες περιπτώσεις συμβάντων διαμαρτυρίας (απεργίες, στάσεις εργασίας, πορείες κ.λπ.) για τη περίοδο 2011-2016 παρουσιάζεται στο ακόλουθο σχήμα:

Σχήμα 32: Συμβάντα Διαμαρτυρίας 2011-2016

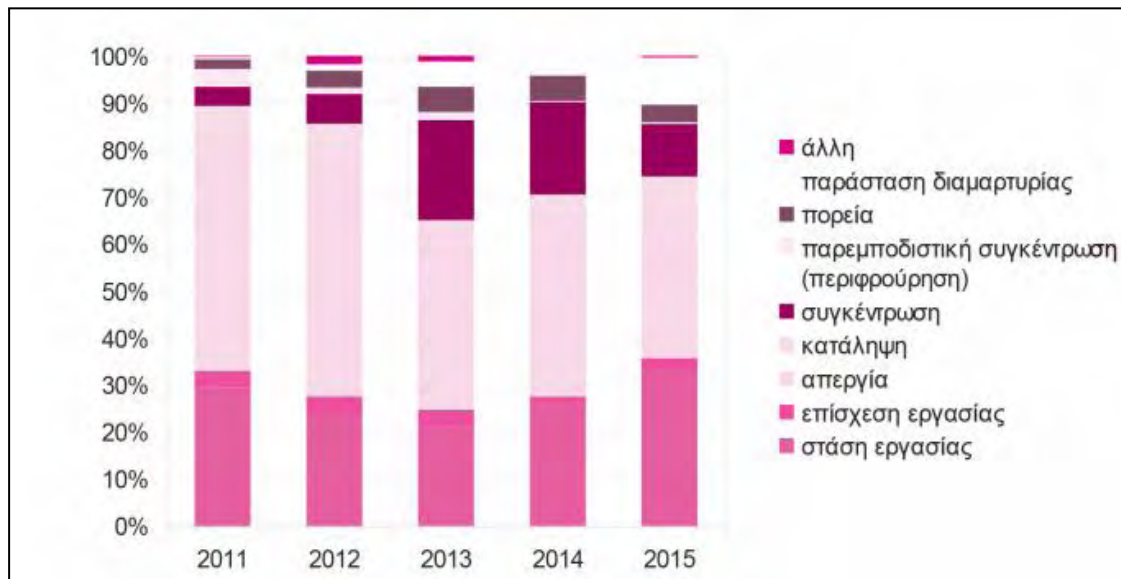

Πηγή: INE (2017), σ. 45

Από το σχήμα παρατηρείται ότι το 2011 συνολικά έλαβαν χώρα 356 συμβάντα διαμαρτυριών και το 2012 αυξήθηκαν σε 409, που ήταν και ο μεγαλύτερος αριθμός για την εν λόγω περίοδο. Από εκεί και έπειτα ο αριθμός των συμβάντων μειώθηκε και το 2015 σημειώθηκαν οι λιγότερες κινητοποιήσεις (256) σε σχέση με τα προηγούμενα έτη. Ωστόσο, το 2016 τα συμβάντα παρουσιάζουν και πάλι τάση ανόδου (359). Ειδικότερα, τα περισσότερα συμβάντα διαμαρτυριών πραγματοποιήθηκαν όλο αυτό το διάστημα από τον ιδιωτικό τομέα ενώ στη συνέχεια ακολουθούν το δημόσιο και έπειτα το ευρύτερο δημόσιο (ΔΕΚΟ).

Όσον αφορά τις μορφές δράσης των συνδικαλιστικών οργανώσεων, το ακόλουθο σχήμα δείχνει ότι, συνολικά για τη περίοδο 2011-2015, οι περισσότερες μορφές διαμαρτυρίας ήταν οι απεργίες (832 για όλα τα έτη) ενώ στη συνέχεια ακολουθούν οι στάσεις εργασίας (488), οι συγκεντρώσεις (231) και έπειτα άλλες μορφές όπως πορείες, παραστάσεις διαμαρτυρίας, καταλήψεις και λοιπά.

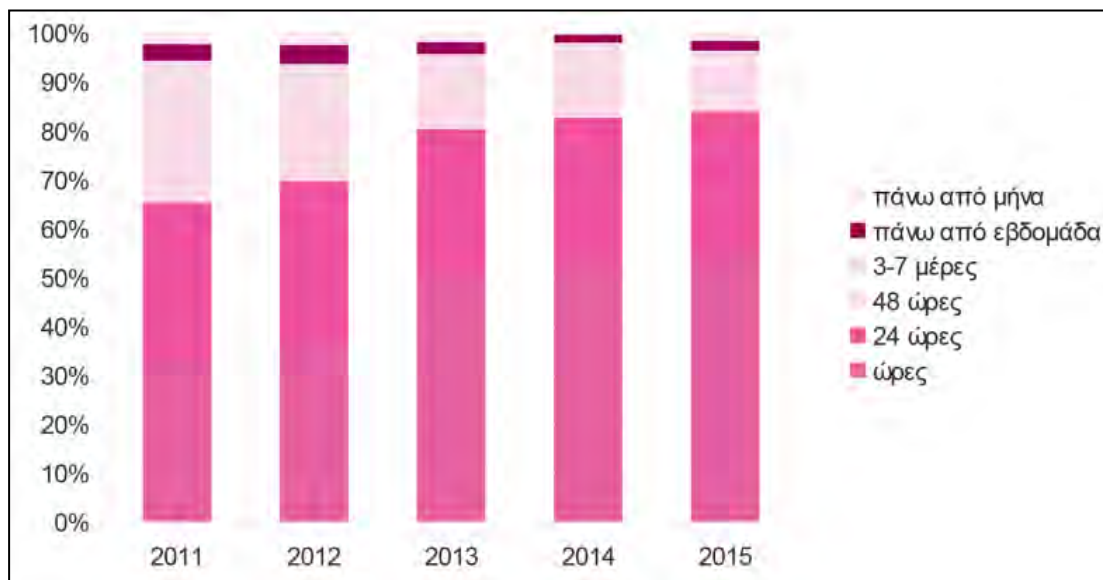
Σχήμα 33: Μορφές Διαμαρτυρίας, 2011-2015

Πηγή: INE (2016), σ. 15

Τέλος, η διάρκεια των κινητοποιήσεων για την εν λόγω περίοδο παρουσιάζεται στο παρακάτω σχήμα.

Σχήμα 34: Χρονική Διάρκεια Διαμαρτυρίας, 2011-2015

Πηγή: INE (2016), σ. 16

Όπως προκύπτει από αυτό το σχήμα, συνολικά για τα έτη 2011-2015, πραγματοποιήθηκαν 741 κινητοποιήσεις διάρκειας λιγότερο από 24 ώρες. Έπειτα,

526 κινητοποιήσεις ήταν 24ωρες, 209 48ωρες, 125 από 3 έως 7 ημέρες, 47 πάνω από μία εβδομάδα και 30 πάνω από μήνα.

3.2.7 Λοιπές Επιπτώσεις

Τέλος, πέρα από τις προαναφερόμενες κοινωνικές επιπτώσεις, υπήρχαν και άλλες επιπτώσεις οι οποίες αναφέρονται συνοπτικά εδώ, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι σημαντικές.

3.2.7.1 Πρότυπα μη συμβατά με το Ευρωπαϊκό Μοντέλο

Με τη δημιουργία της ΕΕ και της γενικότερης διακρατικής συνεργασίας των χωρών στην Ευρώπη, ένα κοινό όραμα των ευρωπαίων ηγετών είναι η δημιουργία μιας κοινωνίας η οποία να συνδυάζει οικονομική ανάπτυξη με υψηλό βιοτικό επίπεδο και καλύτερες συνθήκες εργασίας. Στη Λευκή Βίβλο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που δημοσιεύτηκε το 1994 για την κοινωνική πολιτική περιγράφεται ένα «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο» (European social model) όσον αφορά τις αξίες που περιλαμβάνουν τη δημοκρατία και τα ατομικά δικαιώματα, ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις, οικονομία της αγοράς, ίσες ευκαιρίες για όλους και κοινωνική προστασία και αλληλεγγύη. Το μοντέλο βασίζεται στην πεποίθηση ότι η οικονομική και η κοινωνική πρόοδος είναι άρρηκτα συνδεδεμένες (European Commission, 1994: 1).

Ο βασικός πυλώνας του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου περιλαμβάνεται στη Συνθήκη για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ). Για παράδειγμα, το άρθρο 8 της ΣΛΕΕ ορίζει ότι η Ένωση, σε όλες τις δραστηριότητές της «αποσκοπεί στην εξάλειψη των ανισοτήτων και στην προώθηση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών». Επιπλέον, ορίζει ότι η Ένωση, κατά τον καθορισμό και την εφαρμογή των πολιτικών και των δραστηριοτήτων της, «λαμβάνει υπόψη τις απαιτήσεις που συνδέονται με την προώθηση υψηλού επιπέδου απασχόλησης, την εξασφάλιση επαρκούς κοινωνικής προστασίας, την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και ότι η Ένωση «αποσκοπεί στην καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φύλου, φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2012:53).

Επιπλέον, η εν λόγω Συνθήκη αναγνωρίζει πλήρως το ρόλο του κοινωνικού διαλόγου και των κοινωνικών εταίρων, όπου αναφέρεται ότι «η Ένωση αναγνωρίζει και προωθεί το ρόλο των κοινωνικών εταίρων στο επίπεδό της, λαμβάνοντας υπόψη την ποικιλομορφία των εθνικών συστημάτων. Διευκολύνει το διάλογο μεταξύ των κοινωνικών εταίρων, με σεβασμό της αυτονομίας τους». Η ΣΛΕΕ περιλαμβάνει επίσης το νομικό πλαίσιο για τον ευρωπαϊκό κοινωνικό διάλογο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2012:112-115).

Έτσι λοιπόν, το παραπάνω μοντέλο, με βάση την υπάρχουσα κατάσταση, έχει να αντιμετωπίσει σημαντικές βασικές προκλήσεις που αφορούν τη διαχείριση της δημογραφικής αλλαγής στην Ευρώπη, την κατάσταση των νέων στην αγορά εργασίας και την ισορροπία μεταξύ ευελιξίας και ασφάλειας, δηλαδή μια κοινωνικά αποδεκτή ισορροπία μεταξύ των αναγκών των επιχειρήσεων/εργασιακών χώρων και ενός μακροπρόθεσμου στόχου της ανθρώπινης και κοινωνικής ανάπτυξης. Μέχρι τώρα, και με την παρατήρηση ότι οι χώρες του ευρωπαϊκού νότου (Ελλάδα, Κύπρος, Ισπανία, Ιταλία κ.α.) έχουν επηρεαστεί αναλογικά περισσότερο από την κρίση σε σχέση με τις χώρες του Βορρά, φαίνεται πως το μοντέλο αυτό δεν εγγυάται την πραγματοποίηση του εν λόγω οράματος. Κι αυτό από τη στιγμή που η ανισότητα, η ανεργία, η φτώχεια, ο κοινωνικός αποκλεισμός και άλλα αρνητικά φαινόμενα είναι ιδιαίτερα έντονα λόγω της κρίσης, μία κρίση η οποία δεν διαχειρίστηκε με τον καλύτερο τρόπο από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Αυτά τα ζητήματα προσπαθεί να αντιμετωπίσει το ανανεωμένο Ευρωπαϊκό Μοντέλο που σχετίζεται με την δράση Europe 2020³⁶. Αναφορικά οι στόχοι που τίθενται στο μοντέλο αυτό είναι οι εξής:

- Το 75% των πολιτών ηλικίας 20-64 να εργάζεται
- Το 3% του ΑΕΠ της ΕΕ να διατίθεται για την έρευνα και ανάπτυξη
- Μείωση του ποσοστού όσων αφήνουν το σχολείο σε μικρή ηλικία κάτω του 10%
- Τουλάχιστον 40% των πολιτών της ΕΕ ηλικίας 30-34 να έχουν ανώτατη εκπαίδευση
- Μείωση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού

³⁶ http://europa.eu/50/docs/070130_youthplan/the_social_and_economic_model_en.pdf

Για τον λόγο αυτό, παρουσιάζεται μία σημαντική καταστρατήγηση στα ακόλουθα βασικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο:

- στα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα, συμπεριλαμβανομένων των ίσων ευκαιριών και της έλλειψης κάθε μορφής διάκρισης (ηλικία, φύλο, θρησκεία κ.λπ.), την ισότητα και τις δίκαιες συνθήκες εργασίας,
- στην κοινωνική προστασία που παρέχεται μέσω ανεπτυγμένων καθολικών συστημάτων και μέτρων αναδιανομής εισοδήματος, όπως το ελάχιστο εισόδημα ή η προοδευτική φορολογία
- σε έναν πραγματικό κοινωνικό διάλογο με τη συμμετοχή των κοινωνικών εταίρων καθώς και της κοινωνίας των πολιτών,
- στην κοινωνική ρύθμιση της απασχόλησης και
- στην ευθύνη για την πλήρη απασχόληση και την ποιότητα των θέσεων εργασίας, καθώς και για την παροχή υπηρεσιών γενικού συμφέροντος.

3.2.7.2 Περιβαλλοντικά Προβλήματα

Τέλος, σημαντικές είναι και οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης οι οποίες αφορούν το φυσικό περιβάλλον. Βέβαια, εξαιτίας της κρίσης αυτής αναδείχθηκαν και ορισμένα περιβαλλοντικά οφέλη, όπως για παράδειγμα το ότι η Ελλάδα σημείωσε σημαντική μείωση των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα (CO₂) για τη περίοδο 2003-2013, συνοδευόμενη από μείωση της κατανάλωσης ενέργειας. Ως μέλος της ΕΕ, η Ελλάδα αντιμετωπίζει ορισμένες δεσμεύσεις για τον περιορισμό των εκπομπών αυτών: για την περίοδο 2008-2012, η χώρα κατάφερε να επιτύχει το στόχο της μείωσης των εκπομπών CO₂ κατά 25% σε σχέση με τα επίπεδα του 1990. Για την περίοδο 2013-2020, ο στόχος μείωσης των εκπομπών CO₂ για κάθε χώρα-μέλος της ΕΕ είναι 4%, κάτω από τα επίπεδα του 2005. (Roinioti & Koroneos, 2017: 448). Αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι η μείωση στις εκπομπές ρύπων στα έτη της κρίσης 2008-2013 οφείλεται σε τρεις παραμέτρους. Αρχικά στις πιο αποτελεσματικές μεθόδους αξιοποίησης της ενέργειας, έπειτα στην μείωση του οικονομικού κύκλου της χώρας και τέλος, στην μείωση κατανάλωσης ενέργειας από τα νοικοκυριά. Τέλος όσον αφορά τις εκπομπές που οφείλονται στα μεταφορικά μέσα

αυτές παρέμειναν ως επί το πλείστον ίδιες μεταξύ των ετών 2003 -2008 και 2008 – 2013.(Roinioti & Koroneos, 2017: 457).

Ταυτόχρονα όμως, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, επισκιάστηκε το πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής που λαμβάνει χώρα τα τελευταία χρόνια, γεγονός που στέκεται εμπόδιο στην ανάληψη δράσεων και πρωτοβουλιών για τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής. (Roinioti & Koroneos, 2017: 448).

Επιπλέον, η οικονομική κρίση και η ανισότητα που επικρατεί στη χώρα έχουν θέσει και το θέμα της λεγόμενης ενεργειακής φτώχειας (energy poverty), δηλαδή της έλλειψης πρόσβασης σε σύγχρονες ενεργειακές υπηρεσίες όπως για παράδειγμα η ηλεκτρική ενέργεια. Η έλλειψη πρόσβασης σε σύγχρονες ενεργειακές υπηρεσίες αποτελεί έτσι σοβαρό εμπόδιο στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. Η έρευνα των Dagoumas & Kitsios (2014: 1) εξετάζει την επίδραση της οικονομικής κρίσης στην ενεργειακή φτώχεια της χώρας. Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι η οικονομική κρίση έχει σημαντικές επιπτώσεις στην κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας και στην ικανότητα των πολιτών να πληρώνουν τους λογαριασμούς τους προς την Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού (ΔΕΗ). Η αδυναμία των πελατών να πληρώσουν εγκαίρως τους λογαριασμούς ηλεκτρικού ρεύματος στη ΔΕΗ δημιουργούν σοβαρό πρόβλημα ρευστότητας, γεγονός που καθιστά δυνατό τον μετασχηματισμό του προβλήματος ενεργειακής φτώχειας σε ένα ζήτημα ενεργειακής ασφάλειας.

Τέλος, μία σημαντική πηγή πληροφόρησης σχετικά με τις εξελίξεις και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει η Ελλάδα σε σχέση με το φυσικό της περιβάλλον αποτελεί η Έκθεση Κατάστασης Περιβάλλοντος η οποία δημοσιεύτηκε το 2018 από το Εθνικό Κέντρο Περιβάλλοντος & Αειφόρου Ανάπτυξης (ΕΚΠΑΑ). Σε γενικές γραμμές, από τη μελέτη αυτή προκύπτει ότι τα τελευταία 10 χρόνια, αν και η οικονομική κρίση έχει οδηγήσει σε βελτίωση των περιβαλλοντικών επιδόσεων, εντούτοις η εφαρμογή των εθνικών και κοινοτικών κανόνων περί προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος παραμένει πλημμελής, γεγονός που οδηγεί σε σημαντικές επιπτώσεις στη διατήρηση του περιβάλλοντος (ΕΚΠΑΑ, 2018: 559).

4 Τελικά Συμπεράσματα – Προτάσεις

4.1 Συμπερασματικά Σχόλια

Η όλη θεωρητική ανάλυση η οποία παρουσιάστηκε στις προηγούμενες σελίδες είχε ως σκοπό να περιγράψει και να διερευνήσει διεξοδικά τις κοινωνικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Στις επιπτώσεις αυτές εντάχθηκαν και οι οικονομικές με κριτήριο το γεγονός ότι και αυτές έχουν κοινωνικές διαστάσεις. Η πρόσφατη οικονομική κρίση, η οποία ξεκίνησε ουσιαστικά το 2008 στις ΗΠΑ και επεκτάθηκε τα επόμενα δύο χρόνια στην Ευρώπη και σε όλο τον υπόλοιπο κόσμο, έμελλε να μεταβάλλει ριζικά το τοπίο της παγκόσμιας οικονομίας και να αποτελέσει μία τεράστια πρόκληση για ένα πολύ μεγάλο μέρος του παγκόσμιου πληθυσμού που δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει επαρκώς τις επιπτώσεις αυτής της κρίσης.

Αρχικά, το πρόβλημα ξεκίνησε με τεράστιες χρηματοοικονομικές απώλειες σε διάφορα εθνικά και διεθνή χρηματιστήρια του κόσμου εκ μέρους των επενδυτών και στη συνέχεια επεκτάθηκε στον επιχειρηματικό και τον τραπεζικό τομέα. Με τη σειρά τους, οι τράπεζες δεν ήταν σε θέση πλέον να χορηγούν μεγάλο όγκο δανείων σε καταναλωτές και επιχειρήσεις και ύστερα, ένας μεγάλος αριθμός από νοικοκυριά και επιχειρήσεις αδυνατούσαν να χρηματοδοτήσουν επαρκώς τις υποχρεώσεις τους, συμπεριλαμβανομένης και της αποπληρωμής των προηγούμενων δανείων τους. Κάπως έτσι, η αδυναμία επαρκούς κάλυψης των υποχρεώσεων οδήγησε σε περιορισμό της ρευστότητας και σε μια βαθιά κρίση της παγκόσμιας οικονομίας. Η Ευρώπη, και ιδιαίτερα οι χώρες-μέλη της Ευρωζώνης, επηρεάστηκαν αναλογικά περισσότερο από την οικονομική κρίση σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, πολύ περισσότερο δε η Ελλάδα και άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου όπως η Ιταλία, η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Κύπρος.

Η Ελλάδα ειδικότερα, όπως προκύπτει μέσα από την σύγχρονη ιστορία της, είναι μία χώρα ιδιαίτερα ευάλωτη σε δυσμενή οικονομικά γεγονότα και, από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης μέχρι σήμερα, έχει βρεθεί ανά περιόδους κάτω από δυσμενείς και αντίξοες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Αν και ανεξαρτητοποιήθηκε επίσημα το 1830 ως το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, η οικονομία της ήταν και φαίνεται ότι παραμένει σε σημαντικό βαθμό εξαρτημένη από

τις χώρες της Δύσης, πράγμα που δικαιολογείται από τα πολλά δάνεια που είχε συνάψει στο παρελθόν αλλά και με τα 3 μνημόνια τα τελευταία χρόνια. Για την ιστορία, η χώρα βρέθηκε 4 φορές μέχρι σήμερα σε κατάσταση πτώχευσης και αρκετές φορές στα πρόθυρα της χρεοκοπίας. Με τον ερχομό της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, μετά από μία περίοδο σημαντικής οικονομικής ανάπτυξης, η Ελλάδα βίωσε μία περίοδο έντονης οικονομικής δυσκολίας η οποία και πήρε κοινωνικές διαστάσεις, όπως άλλωστε συνήθως συμβαίνει σε φάσεις βαθιάς οικονομικής ύφεσης. Η οικονομική κρίση που προκάλεσε και την υπογραφή των 3 μνημονίων που υπέγραψαν οι εκάστοτε κυβερνήσεις της χώρας, είχε τις ακόλουθες οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις

- Συρρίκνωση του εθνικού πλούτου της χώρας, όπως αυτός περιγράφεται από το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της χώρας, ο οποίος οδήγησε σε μείωση της παραγωγής/προσφοράς προϊόντων και υπηρεσιών και στη συνακόλουθη μείωση του κόστους παραγωγής ή/και των επιχειρήσεων,
- σημαντική αύξηση της ανεργίας (λίγο πάνω από 20% το 2017), ιδιαίτερα στους νέους, ως αποτέλεσμα της μείωσης του εθνικού πλούτου,
- μεγάλη μείωση του πληθωρισμού, κυρίως ως συνέπεια της αποπληθωριστικής πολιτικής και της εσωτερικής υποτίμησης, γεγονός όμως που οδήγησε σε μεγάλες αντιπληθωριστικές πιέσεις, ιδιαίτερα με σημαντικές περικοπές σε μισθούς και κέρδη,
- σημαντική μείωση της πραγματικής ατομικής κατανάλωσης εξαιτίας του περιορισμού της αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών και σημαντική μεταβολή της καταναλωτικής συμπεριφοράς,
- μεγάλη μείωση του όγκου των επενδύσεων στη χώρα εξαιτίας της μακροοικονομικής αβεβαιότητας αλλά και της αφερεγγυότητας του οικονομικού συστήματος,
- εμφάνιση σημαντικών δημοσιονομικών ελλειμμάτων στον κρατικό προϋπολογισμό που για την μείωση του απαιτήθηκε συρρίκνωση των δημοσίων δαπανών και επενδύσεων και συνακόλουθη αύξηση της φορολογίας,

- μόνιμα ελλειμματικό το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας παρά την μείωση του τη περίοδο της κρίσης, γεγονός που αντανακλά την έλλειψη της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων και υπηρεσιών,
- αύξηση της φορολογίας η οποία επιβάρυνε ακόμη περισσότερο την οικονομική κατάσταση ενός μεγάλου αριθμού νοικοκυριών και επιχειρήσεων,
- περικοπές μισθών και συντάξεων,
- σημαντική αύξηση των μη εξυπηρετούμενων δανείων και των ληξιπρόθεσμων οφειλών προς το Δημόσιο,
- έντονη λαϊκή αντίδραση των Ελλήνων πολιτών στις αποφάσεις της κυβέρνησης, κυρίως για την επιβολή σκληρών μέτρων λιτότητας, η οποία προκάλεσε μεγάλη απογοήτευση από τα κυρίαρχα πολιτικά κόμματα, σε σημείο που να στραφούν σε ακραίες πολιτικές ιδεολογίες (ακροδεξιές και ακροαριστερές) και εν γένει σε έντονη ριζοσπαστικοποίηση,
- μείωση των δαπανών για υγεία και εκπαίδευση, σε συνδυασμό με τις παθογένειες που επικρατούν στο Ελληνικό Σύστημα Υγείας και τις όποιες ελλείψεις στο εκπαιδευτικό σύστημα,
- αύξηση στα ποσοστά άγχους, ψυχικής ανασφάλειας και νοσηρότητας των πολιτών, καθώς και της επίδοσης τόσο των εκπαιδευτικών όσο και των εκπαιδευόμενων,
- αύξηση στα ποσοστά φτώχειας και ανισότητας,
- αποδυνάμωση του κράτους πρόνοιας και όξυνση των φαινομένων του κοινωνικού αποκλεισμού,
- αύξηση των φαινομένων μετανάστευσης, τόσο νέων επιστημόνων προς το εξωτερικό (brain drain), όσο και μεταναστών-προσφύγων εξαιτίας των πολεμικών συρράξεων στη Συρία και σε άλλες χώρες της Μέσης Ανατολής,
- έντονες κοινωνικές αναταραχές οι οποίες εκδηλώθηκαν μέσα από απεργίες, συλλαλητήρια, πορείες κ.λπ.,
- απόκλιση από τους στόχους του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, έντονη πολιτική αστάθειας εξαιτίας της όξυνσης διαφόρων εθνικών και γεωπολιτικών ζητημάτων και τοποθέτηση της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος σε δεύτερη μοίρα λόγω των οικονομικών προβλημάτων και

Όλες αυτές οι επιπτώσεις σε γενικές γραμμές έχουν δημιουργήσει ένα έντονο κλίμα αβεβαιότητας στους Έλληνες πολίτες σε σημείο που γίνεται λόγος πια για κοινωνική και όχι αποκλειστικά για οικονομική κρίση. Παρόλα αυτά, μετά την έξοδο από τα μνημόνια τον Αύγουστο του 2018, φαίνεται πως είναι πιθανή πλέον η σταδιακή επιστροφή της χώρας σε κατάσταση οικονομικής ανάπτυξης και μακροοικονομικής/δημοσιονομικής σταθερότητας. Έτσι, για την μετα-μνημονιακή περίοδο, η κυβέρνηση έχει θέσει ως σκοπό την εκπόνηση ενός προγράμματος που θα έχει διάρκεια 5 έτη και θα είναι αναπτυξιακού και κοινωνικού χαρακτήρα. Από τη μία μεριά, οι αναπτυξιακοί στόχοι που τίθενται είναι οι εξής³⁷:

- προτεραιότητα στην ενίσχυση κλάδων δραστηριότητας που χαρακτηρίζονται από σημαντική μελλοντική ανάπτυξη (π.χ. ενέργεια, αγροδιατροφή κ.λπ.),
- ενίσχυση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων,
- αντιμετώπιση προβλημάτων σε διάφορα πεδία όπως η γραφειοκρατία, η ταχύτερη απονομή της δικαιοσύνης, η ρύθμιση των μη εξυπηρετούμενων δανείων κ.λπ. και
- προγραμματισμός χρηματοδοτήσεων

Από την άλλη πλευρά, οι κοινωνικοί στόχοι θα έχουν να κάνουν κυρίως με την ενίσχυση του κράτους πρόνοιας, την αύξηση του κατώτατου μισθού, τα επιδόματα, την στελέχωση νοσοκομείων κλπ.

Οι προαναφερόμενες δράσεις κρίνονται ιδιαίτερα σημαντικές για το μέλλον της χώρας. Για τις επιπτώσεις δε που αναφέρθηκαν, κρίνεται επίσης σκόπιμο σε αυτό το σημείο να παρουσιαστούν και διάφορες προτάσεις για την αντιμετώπιση των κοινωνικών επιπτώσεων. Οι προτάσεις αυτές παρουσιάζονται συνοπτικά παρακάτω.

4.2 Προτάσεις για αντιμετώπιση των κοινωνικών επιπτώσεων

Η όλη υφιστάμενη οικονομική και κοινωνική κατάσταση που αντιμετωπίζει η Ελλάδα εξαιτίας της κρίσης τα τελευταία 10 χρόνια, όπως γίνεται κατανοητό, δεν ήταν καθόλου συμβατή με το πρότυπο οικονομικής μεγέθυνσης που είχε υιοθετηθεί και εφαρμοστεί εδώ και 30 χρόνια περίπου. Έτσι, ιδίως τώρα που βρισκόμαστε στη μετα-μνημονιακή περίοδο, παρουσιάζεται περισσότερο επιτακτική η ανάγκη

³⁷<https://www.amna.gr/home/article/229590/Ola-ta-bimata-tis-kubernisis-eos-ti-lixi-tou-programmatos-alla-kai-meta-tin-exodo-apo-auto>

επανακαθορισμού του εν λόγω προτύπου για τη μετάβαση της ελληνικής οικονομίας σε μια νέα εποχή. Αν και αυτή η πρόταση γίνεται αποδεκτή στον δημόσιο και επιστημονικό διάλογο, εντούτοις υπάρχει αδυναμία εξεύρεσης του κατάλληλου μηχανισμού ο οποίος θα ωθήσει την ελληνική οικονομία προς τα μονοπάτια της οικονομικής μεγέθυνσης, της δημοσιονομικής σταθερότητας και της κοινωνικής συνοχής (Οικονομίδης & Τριαντόπουλος, 2017: 5).

Επομένως, σε αυτό που επί του παρόντος θα πρέπει να δοθεί έμφαση από φορείς, κοινωνικούς εταίρους, πολιτικά κόμματα, ερευνητικά κέντρα κ.λπ. είναι η εκπόνηση ενός εθνικού σχεδίου το οποίο θα είναι οικονομικά και κοινωνικά αποδεκτό και συνάμα θα ανταποκρίνεται στις τρέχουσες αλλά και πρόσφατες εξελίξεις. Το σχέδιο αυτό θα πρέπει να περιλαμβάνει οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα που βρίσκονται σήμερα στο επίκεντρο του δημοσίου διαλόγου όπως είναι: (Οικονομίδης & Τριαντόπουλος, 2017: 5-6)

- η δυσ-λειτουργικότητα του δημοσίου
- ο ρόλος του κράτους στην οικονομία,
- ο ρόλος των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών σε εθνικό και κοινοτικό επίπεδο,
- η στρατηγική και η κατεύθυνση των μεταρρυθμίσεων,
- ο ρόλος της παιδείας και της έρευνας,
- ο ρόλος της εργασίας και του κεφαλαίου στον εθνικό πλούτο της χώρας,
- η διάρθρωση και η ανταγωνιστικότητα των αγορών,
- ο ρόλος της κοινωνικής πρόνοιας και του ασφαλιστικού συστήματος,
- η βιώσιμη διαχείριση του περιβάλλοντος, κ.λπ.

Βασική προϋπόθεση βέβαια για να αντιμετωπιστούν τα ζητήματα αυτά με τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο είναι, όπως αναφέρουν οι Οικονομίδης & Τριαντόπουλος (2017: 7) μέσα από την μελέτη τους στην Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΟΚΕ), να υπάρξει εθνική *κοινωνική συνεννόηση*, η οποία θα συνοδεύεται από έναν γόνιμο διάλογο με τη σύνθεση όσο το δυνατόν περισσότερων (και συχνά αντικρουόμενων) απόψεων για την επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος. Αυτό, με άλλα λόγια, σημαίνει πως θα πρέπει όλοι οι αρμόδιοι φορείς να κινηθούν πέρα από τα όρια που χαρακτηρίζονται από μικροσυμφέροντα και

υστεροβουλίες, αποσκοπώντας στην προαγωγή του ευρύτερου κοινωνικού και εθνικού συμφέροντος.

Σύμφωνα με την μελέτη αυτή, οι βασικοί τομείς οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας στους οποίους πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση είναι οι εξής:

- Δημόσια Διοίκηση
- Φορολογική διοίκηση και πολιτική
- Δικαστικό σύστημα
- Αγορές αγαθών και υπηρεσιών
- Αγορά εργασίας
- Κοινωνική προστασία και ασφάλιση
- Χρηματοπιστωτικό σύστημα
- Αξιοποίηση δημόσιας περιουσίας
- Κλάδοι με συγκριτικό πλεονέκτημα
- Υγεία
- Εκπαίδευση
- Έρευνα, τεχνολογική αναβάθμιση και καινοτομία.

Ως προς την Δημόσια Διοίκηση, κατά τη διάρκεια της κρίσης παρατηρήθηκαν σοβαρές εγγενείς και διαρθρωτικές αδυναμίες οι οποίες επηρέασαν αρνητικά την οικονομική και επιχειρηματική δραστηριότητα, καθώς και την αποτελεσματικότητα του δημόσιου τομέα. Θα πρέπει έτσι να γίνουν σημαντικές μεταρρυθμίσεις οι οποίες θα αφορούν την γενικότερη αναδιοργάνωση του δημοσίου, την μείωση της γραφειοκρατίας, την καθιέρωση της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, καθώς και την βελτίωση σε θέματα διαφάνειας και διαχείρισης ανθρωπίνων πόρων (Οικονομίδης & Τριαντόπουλος, 2017: 14).

Σε σχέση με το φορολογικό σύστημα, οι εγγενείς αδυναμίες του φάνηκαν ιδιαίτερα τα χρόνια της κρίσης γι' αυτό και προτείνεται να γίνει κι εδώ μια αναδιοργάνωση της φορολογικής πολιτικής και διοίκησης η οποία, πέρα από την δίκαιη κατανομή της φορολογικής επιβάρυνσης, θα πρέπει να επικεντρωθεί στην βελτίωση του μηχανισμού είσπραξης των φόρων, την αντιμετώπιση της παραοικονομίας και φοροδιαφυγής και της υιοθέτησης ενός απλού και σταθερού

φορολογικού συστήματος πόρων (Οικονομίδης & Τριαντόπουλος, 2017: 20). Τέλος προτείνεται η μείωση της γραφειοκρατίας μέσω της πλήρους ψηφιοποίησης των αρμόδιων υπηρεσιών η οποία δρα ως σκόπελος για χιλιάδες φορολογουμένους και επιχειρήσεις.

Αναφορικά με τις αγορές αγαθών και υπηρεσιών, παρατηρείται ότι στην Ελλάδα θεωρούνται από τις πλέον μη ανταγωνιστικές σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ. Η ενίσχυση των αγορών αυτών θα πρέπει να λάβει υπόψη ζητήματα όπως την βελτίωση των υποδομών μεταφορών (π.χ. αεροδρόμια, λιμάνια, κ.λπ.) και του ανταγωνισμού που σχετίζονται με αυτές, την μείωση της γραφειοκρατίας και τη συνακόλουθη απλοποίηση της διαδικασίας έναρξης επιχειρηματικής δραστηριότητας, κ.α. πόρων (Οικονομίδης & Τριαντόπουλος, 2017: 100)

Όσο για την αγορά εργασίας, οι αδυναμίες που παρουσιάστηκαν στα χρόνια της κρίσης οδήγησαν σε εκτεταμένες κοινωνικές αναταραχές μέσα από μαζικές απεργίες και διαδηλώσεις σχετικά με τα εργασιακά θέματα, κυρίως σε ότι έχει να κάνει με τις περικοπές στους μισθούς και τις ρυθμίσεις περί συλλογικών συμβάσεων εργασίας. Σε αυτόν τον τομέα είναι σημαντικό να υπάρχει ένας γόνιμος διάλογος μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων/συνδικαλιστικών φορέων για την αποτελεσματικότερη διεύθυνση ζητημάτων που σχετίζονται με τις ρυθμίσεις για τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας, για τις κλαδικές και επιχειρησιακές συμβάσεις, για τον περιορισμό του φαινομένου της αδήλωτης εργασίας, τον θεσμό της διαιτησίας, ομαδικές απολύσεις, τον ανασχεδιασμό της μεταναστευτικής πολιτικής ούτως ώστε να επιταχυνθεί η ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία και τη συνακόλουθη απορρόφηση τους από την αγορά εργασίας κ.α. (Οικονομίδης & Τριαντόπουλος, 2017: 101).

Ιδιαίτερα κρίσιμος θεωρείται ο τομέας της κοινωνικής προστασίας και ασφάλισης καθώς εκεί παρατηρείται συχνά μεγάλη διάσταση απόψεων από τη στιγμή που σχετίζονται άμεσα με την ευημερία και ασφάλεια των πολιτών. Κοινωνικά ζητήματα τα οποία πρέπει να ληφθούν υπόψη σε αυτή τη περίπτωση είναι η ενδυνάμωση του κράτους πρόνοιας, η αντιμετώπιση των φαινομένων της αδήλωτης εργασίας και της εισφοροδιαφυγής, την βελτίωση του συστήματος των

συνταξιοδοτικών απολαβών, τον εξορθολογισμό των κοινωνικών επιδομάτων, την ενεργοποίηση του μηχανισμού της Κοινωνίας των Πολιτών, την καθιέρωση του θεσμού του Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος, την πλήρη αξιοποίηση των ασφαλιστικών ταμείων μέσω της ενοποίησης τους σε ένα, την ενίσχυση προγραμμάτων κοινωνικής ασφάλισης κ.α. (Οικονομίδης & Τριαντόπουλος, 2017: 101).

Σε σχέση με την αξιοποίηση της δημόσιας περιουσίας, ιδιαίτερη έμφαση θα πρέπει να δοθεί στην προώθηση της αξιοποίησης αυτής μέσα από την εφαρμογή του Επιχειρησιακού Προγράμματος Αξιοποίησης ΤΑΠΕΔ και της διαμόρφωσης των κατάλληλων ιδιωτικοποιήσεων/κρατικοποιήσεων, όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο (Οικονομίδης & Τριαντόπουλος, 2017: 102).

Όσο για την ενίσχυση των κλάδων με συγκριτικό πλεονέκτημα, είναι γεγονός ότι εκεί θα πρέπει να δοθεί η μεγαλύτερη έμφαση στο πεδίο των αγορών αγαθών και υπηρεσιών διότι θα συμβάλλουν σε σημαντικές επενδυτικές ευκαιρίες οι οποίες μελλοντικά θα αποφέρουν σημαντικά κέρδη αλλά και ανταγωνιστικότητα των κλάδων αυτών σε σχέση με τους αντίστοιχους σε άλλες χώρες της Ευρώπης και του υπόλοιπου κόσμου. Έτσι, οι τομείς στους οποίους κρίνεται απαραίτητη μία τέτοια ενίσχυση είναι ο τουρισμός, η ναυτιλία, η ενέργεια, ο πρωτογενής τομέας, η μεταποίηση, το λιανικό και το χονδρικό εμπόριο, η περιβαλλοντική βιομηχανία που θα μετατρέψει απόβλητα σε πρώτες ύλες, η πληροφορική και οι επικοινωνίες (Οικονομίδης & Τριαντόπουλος, 2017:102).

Όσον αφορά την αντιμετώπιση της φτώχειας στην χώρα θα πρέπει αρχικά το κράτος να επαναφέρει τις επιδοματικές πολιτικές πρόνοιας οι οποίες υπήρχαν προ κρίσης ,όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα στο κεφ 3. , δηλαδή διάφορα επιδόματα όπως αυτό του ενοικίου. Επιπλέον όμως θα πρέπει να δημιουργηθεί ένας ολοκληρωμένος στρατηγικός σχεδιασμός καταπολέμησης της φτώχειας ο οποίος δεν θα βασίζεται στις μεταβιβαστικές πληρωμές ως αντιμετώπιση της φτώχειας αλλά θα συνδέεται με πολιτικές ανάπτυξης απασχόλησης και εκπαίδευσης.

Στο πεδίο της υγείας, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις παθογένειες και τις αδυναμίες που αναφέρθηκαν σχετικά στην ενότητα 3.2.2., θα πρέπει να δοθεί μεγάλη

έμφαση στην ενίσχυση της Πρωτοβάθμιας Φροντίδας Υγείας, στη βελτίωση της διοίκησης των νοσοκομείων, στον εξορθολογισμό της φαρμακευτικής δαπάνης, την προώθηση γενόσημων φαρμάκων, την διασφάλιση της κάλυψης της υγειονομικής περίθαλψης του πληθυσμού, την βελτίωση των υπηρεσιών ψυχικής υγείας, την ανάπτυξη εξωνοσοκομειακών υπηρεσιών υγείας για ηλικιωμένους και όσους πάσχουν από χρόνιες ασθένειες, βελτίωση των νοσοκομειακών υποδομών και της ποιότητας παροχής υγειονομικής φροντίδας κ.α. (Οικονομίδης & Τριαντόπουλος, 2017: 103).

Αναφορικά με την εκπαίδευση, η όποια ενίσχυση του εκπαιδευτικού συστήματος πρέπει να στοχεύει στην βελτίωση της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης από μέρους του εκπαιδευτικού προσωπικού σε όλες τις βαθμίδες, τη βελτίωση της διακυβέρνησης των σχολείων και των πανεπιστημίων, την αξιολόγηση του ανθρώπινου δυναμικού, την βελτίωση και των εκσυγχρονισμό των υλικοτεχνικών υποδομών, την σύνδεση με την παραγωγή, την επιχειρηματικότητα και τις τοπικές κοινωνίες και την επαρκή οικονομική ενίσχυση, ιδίως της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και έρευνας. (Οικονομίδης & Τριαντόπουλος, 2017: 103).

Τέλος, όσον αφορά την αποτροπή της φυγής εγκεφάλων από την χώρα (brain drain) το πεδίο της έρευνας και της καινοτομίας είναι ο βασικός πυλώνας έτσι ώστε να αποφευχθεί η φυγή νέων ερευνητών, επιστημόνων και ακαδημαϊκών προς το εξωτερικό. Καθώς με το σημαντικό ανθρώπινο κεφάλαιο που κατέχουν να συμβάλλουν θετικά στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας και στην αύξηση της παραγωγικότητας των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας. Ορισμένες μεταρρυθμίσεις που θα πρέπει να γίνουν εδώ είναι ο εκσυγχρονισμός του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρα καθώς επίσης η πλήρη αξιοποίηση των κοινοτικών πόρων στις δραστηριότητες έρευνας και ανάπτυξης, ο εκσυγχρονισμός της συνεργασίας ερευνητικών κέντρων, η επαρκής οικονομική ενίσχυση νεοφυών επιχειρήσεων και η στήριξη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Γενικά θα πρέπει να υπάρξει διαμόρφωση της ερευνητικής κουλτούρας στην ελληνική κοινωνία και κατάλληλη εκπαίδευση κατάρτιση αλλά και ενημέρωση των ενδιαφερόντων πλευρών (Οικονομίδης & Τριαντόπουλος, 2017: 103).

Επιπλέον, σύμφωνα με την πρόσφατη μελέτη του ΟΟΣΑ (2018) σχετικά με την Ελλάδα, παρατηρείται σε γενικές γραμμές ότι η ελληνική οικονομία αρχίζει σιγά-

σιγά να ανακάμπτει, ενώ η εύστοχη εφαρμογή κοινωνικών προγραμμάτων θα ενισχύσουν την κοινωνική ένταξη και την ισότητα, ιδιαίτερα μεταξύ των γενεών. Παρά όμως τις σημαντικές μεταρρυθμίσεις, η δυσκολία στην εφαρμογή τους και η έλλειψη χρηματοδότησης παρεμποδίζουν τις ιδιωτικές επενδύσεις στη χώρα. Προτείνονται έτσι μια σειρά από προτάσεις, ιδίως σε τρεις κύριους τομείς (OECD, 2018: 5):

- 1) Στην ενίσχυση της βιώσιμης ανάπτυξης και μείωσης του δείκτη χρέους,
- 2) στην διεύρυνση των ευκαιριών απασχόλησης, βελτίωσης της ποιότητας της εργασίας και μείωσης της φτώχειας και
- 3) στην βελτίωση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος και ενίσχυσης των επενδύσεων.

Στον πρώτο τομέα, οι προτάσεις που περιλαμβάνονται είναι οι ακόλουθες (OECD, 2018: 5):

- Ενίσχυση της αποτελεσματικότητας της δημόσιας διοίκησης και καταπολέμηση της διαφθοράς.
- Διατήρηση του πρωτογενούς πλεονάσματος, όπως αυτό έχει συμφωνηθεί με τους θεσμούς και διευκόλυνση της αναδιάρθρωσης του χρέους.
- Μείωση της φοροδιαφυγής με την επέκταση της χρήσης της ανάλυσης κινδύνου, των στοχοθετημένων φορολογικών ελέγχων και της ενίσχυσης των κινήτρων για εθελοντική φορολογική συμμόρφωση.
- Επέκταση της υποχρέωσης για την ύπαρξη ηλεκτρονικού ταμείου για όλους τους αυτοαπασχολούμενους και εισαγωγή της ηλεκτρονικής τιμολόγησης.
- Διεξαγωγή τακτικών αναθεωρήσεων δαπανών και εκτενής χρήση της απόδοσης του προϋπολογισμού.
- Εναρμόνιση των προτύπων διακυβέρνησης των τραπεζών με τις διεθνείς βέλτιστες πρακτικές.
- Εναρμόνιση των φορολογικών κινήτρων για τη διάθεση των μη εξυπηρετούμενων δανείων με εκείνα από προηγούμενους νόμους ώστε να καταστούν προσωρινά.
- Πλήρης εφαρμογή εξωδικαστικών διαδικασιών και ηλεκτρονικών δημοπρασιών.

Για τον δεύτερο τομέα, προτείνονται τα ακόλουθα (OECD, 2018: 5):

- Ανακατανομή των πόρων σε καλώς στοχευμένα κοινωνικά προγράμματα.
- Περαιτέρω εξορθολογισμός των υπόλοιπων μη στοχοθετημένων προγραμμάτων.
- Εισαγωγή παροχών κατά την εργασία.
- Διασφάλιση ότι οι συλλογικές συμβάσεις να είναι επαρκώς ευέλικτες ώστε να μπορούν να προσαρμόζονται σε συγκεκριμένες συνθήκες σε επίπεδο επιχείρησης.
- Δημιουργία επιτροπής κοινωνικών εταίρων και ανεξάρτητων εμπειρογνομόνων που θα συνιστούν τις ελάχιστες μισθολογικές προσαρμογές.
- Εισαγωγή πλαισίων αξιολόγησης και προγραμμάτων επαγγελματικής ανάπτυξης, ώστε σταδιακά να παρέχουν στα σχολεία και στους εκπαιδευτικούς μεγαλύτερη παιδαγωγική και διαχειριστική αυτονομία.
- Αναδιαμόρφωση της μεταδευτεροβάθμιας επαγγελματικής εκπαίδευσης και της εκπαίδευσης ενηλίκων, ώστε να συνδεθούν με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και να πιστοποιηθεί η ποιότητα των μαθημάτων.
- Αξιολόγηση των προγραμμάτων επανακατάρτισης, επεκτείνοντας αυτά που είναι επιτυχημένα και οικονομικά αποδοτικά και καταργώντας εκείνα που δεν είναι.

Τέλος, για τον τρίτο τομέα προτείνονται τα εξής (OECD, 2018: 5):

- Απλοποίηση της αξιολόγησης των κανονιστικών επιπτώσεων και δημιουργία ενός δικτύου δημοσίων υπαλλήλων με περισσότερη εξειδίκευση και εμπειρία.
- Η εκ των υστέρων παρακολούθηση της συμμόρφωσης των επιχειρήσεων με την υπάρχουσα νομοθεσία και της διασφάλισης ότι διαθέτουν τους πόρους για την εύρυθμη λειτουργία του επιχειρηματικού περιβάλλοντος.
- Ολοκλήρωση και εφαρμογή της στρατηγικής διαχείρισης περιουσιακών στοιχείων του κράτους και σύνδεση με το πρόγραμμα ιδιωτικοποίησης.
- Πλήρη εφαρμογή του κτηματολογίου.
- Πλήρης εφαρμογή των νομοθετικών μεταρρυθμίσεων αφερεγγυότητας.

Εκτός από αυτούς τους τομείς, υπάρχουν και άλλοι στους οποίους δίνεται ιδιαίτερα σημαντική προτεραιότητα και συνδέονται λίγο-πολύ με τις προτάσεις πολιτικής που αναπτύχθηκαν με βάση την έρευνα των Οικονομίδη & Τριαντόπουλο (2017). Εδώ θα αναφερθούν μονάχα οι τομείς στους οποίους χρειάζονται βελτιώσεις σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ (2018) και είναι οι εξής (OECD, 2018: 64-67):

- Δημοσιονομικά θέματα,
- Χρηματοοικονομική σταθερότητα,
- Αγορά εργασίας,
- Εκπαίδευση,
- Προγράμματα αγοράς εργασίας,
- Κοινωνική προστασία,
- Αγορές προϊόντων,
- Καινοτομία,
- Αποτελεσματικότητα δημοσίου τομέα και κυβερνητικές μεταρρυθμίσεις και
- Βελτίωση της αποτελεσματικότητας δαπανών στον τομέα της υγείας.

Τέλος, σύμφωνα με μια μελέτη από τον Σύνδεσμο Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ) (2018), προβλέπεται ότι το έτος που διανύουμε αυτή τη στιγμή, καθώς και τα υπόλοιπα που θα ακολουθήσουν, αποτελούν πρόκληση για την ελληνική οικονομία. Πρώτα απ' όλα, σε διεθνές επίπεδο, οι συνθήκες δεν είναι ιδιαίτερα ευσταθείς καθώς κυριαρχούν η αβεβαιότητα και η αμυντική στάση των κεφαλαιαγορών, σε συνδυασμό και με το Brexit, δηλαδή της εξόδου του Ηνωμένου Βασιλείου από την ΕΕ (ΣΕΒ, 2018: 1).

Στην Ελλάδα δε, σε πολιτικό επίπεδο, το 2019 θα είναι ένα έτος με συνεχείς εκλογικές αναμετρήσεις οι οποίες ενισχύουν την αβεβαιότητα και την μακροοικονομική ανισορροπία. Αυτό συμβαίνει γιατί, παρόλο που τα θεμελιώδη οικονομικά μεγέθη τον τελευταίο καιρό δείχνουν σημάδια βελτίωσης, ωστόσο ο χαμηλός ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης είναι σημαντικός και ο κίνδυνος υποτροπής και επανεμφάνισης μακροοικονομικών ανισορροπιών είναι ορατός αν παρατηρηθούν αποκλίσεις από τους δημοσιονομικούς στόχους που έχουν τεθεί, πιθανότατα λόγω προεκλογικών παροχών, επικείμενων δικαστικών αποφάσεων με μεγάλο

δημοσιονομικό κόστος και απώλεια ανταγωνιστικότητας που οφείλεται στην εφαρμογή μη οικονομικών κριτηρίων στις όποιες μισθολογικές αναπροσαρμογές (ΣΕΒ, 2018: 1).

Τα μέτρα τα οποία έχουν ληφθεί για το 2019, συμπεριλαμβανομένης και της κατάργησης της περικοπής των συντάξεων και της αύξησης του κατώτατου μισθού, θα οδηγήσουν σε αυξημένες δημόσιες δαπάνες οι οποίες όμως πρέπει να μην ξεπεράσουν τα όρια που έχουν τεθεί από τους δημοσιονομικούς στόχους και να διατηρηθεί το πρωτογενές πλεόνασμα το οποίο το 2018 ανήλθε στο 3,5% του ΑΕΠ. Ειδικά, θα υπάρξουν εκ νέου οικονομικές ανισορροπίες. Βέβαια, σε περίπτωση που διαπιστωθούν παρεκκλίσεις από τους στόχους αυτούς, περαιτέρω χρηματοδότηση θα μπορούσε να είναι εφικτή μέσα από περικοπές στον Προϋπολογισμό Δημοσίων Επενδύσεων ή από άλλες πηγές (ΣΕΒ, 2018: 1).

Επομένως, για να επιστρέψει η χώρα σε τροχιά οικονομικής ανάπτυξης, στα επίπεδα τουλάχιστον που βρισκόταν πριν την κρίση (4% για τη περίοδο 2000-2007), είναι ανάγκη να αυξήσει την παραγωγικότητα της μέσα από την προσέλκυση ιδιωτικών επενδύσεων. Οι δημόσιες επενδύσεις δεν συνιστώνται διότι, αφενός δεν υπάρχουν πλέον (πρωτογενή) δημοσιονομικά ελλείμματα και αφετέρου ο εξωτερικός και εσωτερικός δανεισμός είναι περιορισμένοι. Για την προσέλκυση έτσι των ιδιωτικών επενδύσεων θα πρέπει να ενθαρρυνθούν οι εισροές ξένων κεφαλαίων εφόσον το ελληνικό τραπεζικό σύστημα έχει περιορισμένες πιστώσεις προς την οικονομία, όπως επίσης περιορισμένες είναι και οι εγχώριες αποταμιεύσεις. Επίσης, θα πρέπει να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της υπερ-φορολόγησης μέσα από την αλλαγή του μείγματος πολιτικής το οποίο θα πρέπει να στοχεύει σε μεγαλύτερη εγχώρια αποταμίευση και υψηλότερη κερδοφορία των επιχειρήσεων (ΣΕΒ, 2018: 1).

Όλες οι προαναφερόμενες πολιτικές μπορούν και πρέπει να οδηγήσουν στο επιθυμητό αποτέλεσμα έτσι ώστε η χώρα να μεταβεί σε μία νέα εποχή όπου θα επέλθει σε τροχιά οικονομικής ανάπτυξης και θα υπάρξει περισσότερη κοινωνική συνοχή και διαχρονικά έγκαιρη προσαρμογή στα νέα δεδομένα που επιβάλλονται από τη τεχνολογική εξέλιξη με αποτέλεσμα να επαλειφθούν οι οικονομικές αλλά και κοινωνικές επιπτώσεις που προέκυψαν από την οικονομική κρίση.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Andriopoulou, E., Karakitsios, A., & Tsakloglou, P. (2017). Inequality and Poverty in Greece: Changes in Times of Crisis. Στο D. Katsikas, D. Sotiropoulos, & M. Zafiropoulou, *Socioeconomic Fragmentation and Exclusion in Greece under the Crisis* (σσ. 23-54). Palgrave MacMillan.

Bitzenis, A., Papadopoulos, I., & Vlachos, V. (2013). *Reflections on the Greek Sovereign Debt Crisis: The EU Institutional Framework, Economic Adjustment in an Extensive Shadow Economy*. Cambridge Scholars Publishing.

Christopoulos, A., Kalantonis, P., Stavroulakis, D., & Katsikides, S. (2014). The Migration of Greek Scientists Abroad and the Phenomenon of Brain-Drain in the Current Crisis. *International Journal of Business, Humanities and Technology* , 4 (2), σσ. 106-114.

Chrysoloras, N. (2013). Rebuilding Eurozone's Ground Zero: A Review of the Greek Economic Crisis. *GreeSE Paper* , 66, σσ. 1-44.

Chrysopoulos, P. (2018). *Greece's Brain Drain Hampering Recovery from Economic Crisis*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 15, 2019, από Greek Reporter: <https://greece.greekreporter.com/2018/08/16/ft-greeces-brain-drain-hampering-recovery-from-economic-crisis/>

Dagoumas, A., & Kitsios, F. (2014). Assessing the impact of the economic crisis on energy poverty in Greece. *Sustainable Cities and Society* , 13, σσ. 1–12.

Dassiou, X. (2015). Greece in Economic Crisis: The Case of Health and Education. *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung* , 84 (3), σσ. 145-164.

European Commission. (1994). *European Social Policy - A Way Forward For the Union*. Ανάκτηση Μάρτιος 26, 2019, από http://aei.pitt.edu/1118/1/social_policy_white_paper_COM_94_333_A.pdf

Georgiadou, V., & Rori, L. (2013). Economic Crisis, Social and Political Impact: The New Right-Wing Extremism in Greece. *Anuari del Conflict Social* , σσ. 322-339.

Gourinchas, P., Philippon, T., & Vayanos, D. (2016). *The Analytics of the Greek Crisis*. GreeSE Paper No.100, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe.

Harari, D. (2015). *Greek debt crisis: background and developments in 2015*. Briefing Paper, Number 7114, House of Commons Library.

Kakana, D., Roussi-Vergou, C. J., Garagouni-Areou, F., Mavidou, A., Manoli, P., Theodosiou, C. S., και συν. (2017). Mapping the Impact of Economic Crisis on Greek Education: Teachers' Views and Perspectives. *International Journal of Humanities and Social Science* , 7 (3), σσ. 135-145.

Kaplanoglou, G., & Rapanos, V. (2018). Evolutions in Consumption Inequality and Poverty in Greece: The Impact of the Crisis and Austerity Policies. *Review of Income and Wealth* , 64 (1), σσ. 105-126.

Katsikas, D. (2018). Introduction. Στο D. Katsikas, D. Sotiropoulos, & M. Zafiropoulou, *Socioeconomic Fragmentation and Exclusion in Greece under the Crisis* (σσ. 1-20). Palgrave Macmillan.

Katsikas, D., Karakitsios, A., Filinis, K., & Petralias, A. (2014). *Social Profile Report on Poverty, Social Exclusion and Inequality Before and After the Crisis in Greece*. FRAGMEX, Crisis Observatory/ELIAMEP.

Kontos, M., Moris, D., Davakis, S., Schizas, D., Pikoulis, E., & Liakakos, T. (2017). Physical abuse in the era of financial crisis in Greece. *Annals of Translational Medicine* . , 5 (7), σσ. 155-158.

Koulouri, F., Anastopoulos, G., & Daglas, A. (2017). The national health system in Greece and economic crisis: pathogenies and prospects. *Ελληνικό Περιοδικό της Νοσηλευτικής Επιστήμης* , 10 (2), σσ. 3-5.

Kouretas, G., & Vlamis, P. (2010). The Greek Crisis: Causes and Implications. *Panoeconomicus* , 4, σσ. 391-404.

Labrianidis, L., & Vogiatzis, N. (2013). The mutually reinforcing relation between international migration of highly educated labour force and economic crisis: the case of Greece. *Southeast European and Black Sea Studies* , 13 (4), σσ. 525–551.

OECD. (2018). *OECD Economic Surveys: Greece*. OECD.

OECD. (2017). *Government at a Glance 2017: Greece*. OECD.

OECD. (2013). *Government at a Glance 2013: Greece*. OECD.

Roinioti, A., & Koroneos, C. (2017). The decomposition of CO2 emissions from energy use in Greece before and during the economic crisis and their decoupling from economic growth. *Renewable and Sustainable Energy Reviews* , 76, σσ. 448–459.

Roussos, S. (2008). *Rioting in Athens-A Brief Analysis*. Middle East Bulletin/Flashpoints.

Simou, E., & Koutsogeorgou, E. (2014). Effects of the economic crisis on health and healthcare in Greece in the literature from 2009 to 2013: A systematic review. *Health Policy* , 115 (2-3), σσ. 111-119.

Sotiropoulos, D. (2018). Too Little, Too Late: The Mismatch Between Social Policy and Social Crisis. Στο D. Katsikas, D. Sotiropoulos, & M. Zafiropoulou, *Socioeconomic Fragmentation and Exclusion in Greece under the Crisis* (σσ. 89-108). Palgrave Macmillan.

Theodossiou, G., Rigas, I., Thanou, E., & Goulas, A. (2017). *Financial Crisis and Brain Drain: An Investigation of the Emigration Intentions of Greek Scientists*. Conference Paper.

Triandafyllidou, A., & Mantanika, R. (2016). *Migration in Greece: Recent Developments in 2016*. Report prepared for the OECD Network of International Migration Experts.

Vasilaki, R. (2016). *Policing the Greek Crisis: Public Order and Civil Unrest in Times of Turmoil*. GreeSE Paper No.98, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe.

Zafiropoulou, M., Theodosiou, A., & Pérez, A. (2018). Civil Society Discourses on Poverty and Social Exclusion During the Greek Crisis. *Socioeconomic Fragmentation and Exclusion in Greece under the Crisis*, σσ. 163-187.

Zestos, G. (2016). *The Global Financial Crisis: From U.S. Subprime Mortgages to European Sovereign Debt*. Routledge.

Ελληνόγλωσση

Mankiw, G. (2006). *Μακροοικονομική Θεωρία*. Εκδόσεις Gutenberg.

Αυγητίδου, Σ., Κομίνια, Ε., Λυκομήτρου, Σ., Αλεξίου, Β., Ανδρούσου, Α., Κακανά, Δ., και συν. (2016). Αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κρίσης στην εκπαίδευση: Απόψεις και πρακτικές διευθυντών και προϊσταμένων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 5 (1), σσ. 172-185.

Γαλάτουλα, Τ. (2012). *Χαρτογραφώντας το Πλήθος στην Πλατεία: Η περίπτωση των Αγανακτισμένων της Πλατείας Συντάγματος*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 5, 2019, από <http://www.arch.uth.gr/crisisconference/proceedings/LettersPDF/C.pdf>

Γαλενιανός, Μ. (2015). *Η Ελληνική Κρίση: Αίτια και Επιπτώσεις*. Ανάκτηση Οκτώβριος 4, 2018, από Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ): <http://crisisobs.gr>

ΕΚΠΑΑ. (2018). *Έλλαδα: Έκθεση Κατάστασης Περιβάλλοντος*. ΕΚΠΑΑ.

ΕΛ.ΑΣ. & ΚΕΠΕΑ. (2016). *Δράσεις κατά της Ριζοσπαστικοποίησης και του Εξτρεμισμού*. Οδηγός Ενημέρωσης & Πληροφόρησης για το Κοινό.

Ελληνική Στατιστική Αρχή. (2018). *Κίνδυνος Φτώχειας: Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 18, 2019, από <http://www.statistics.gr/documents/20181/acdec3d5-2b15-4b7f-ab45-f95bc479e699>

Εταιρία Οικονομολόγων Θεσσαλονίκης. (2011). *Παγκόσμια Κρίση & Οικονομικές Πολιτικές*. Πρακτικά του 11ο Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρίας Οικονομολόγων Θεσσαλονίκης, Τμήμα Εκδόσεων ΑΤΕ Θεσσαλονίκης.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2012). *Ενοποιημένη Απόδοση της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Ανάκτηση Μάρτιος 26, 2019, από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=EN>

Θανάση, Κ. (2016, 12). Ανάκτηση 1 2019, από Κοινωνικός αποκλεισμός : αιτία και όψεις: <http://socialpolicy.gr/>

Θεοδωρόπουλος, Χ. (2013). *Ο κοινωνικός αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης: Εργασία, ανεργία, φτώχεια, εγκληματικότητα, άγχος, αυτοκτονία, υγεία και ευκαιρίες αλλαγής*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 6, 2018, από medlook: <https://www.medlook.net/>

INE. (2017). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*. Ετήσια Έκθεση 2017, Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

INE. (2017). *Η Κοινωνική Ασφάλιση στην Ελλάδα: Κρίση και Οικογένεια*. Μηνιαία Έκδοση του INE/ΓΣΕΕ, Τεύχος 233, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2017.

INE. (2018). *Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα*. Ετήσια Έκθεση 2018, Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

INE. (2017). *Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα*. Ετήσια Έκθεση 2017, Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

INE. (2012). *Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα*. Ετήσια Έκθεση 2012, Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

INE. (2016). *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα: 2010-2015*. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

INE. (2013). *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα κατά το 2012*. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

ΙΝΕ. (2017). *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα: Καταγραφή των απεργιών κατά το 2015-2016*. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Καπλάνογλου, Γ. (2015). Είναι αλήθεια ότι οι Έλληνες υπερφορολογούνται;. *Κατανοώντας την Ελληνική Κρίση* (5), σσ. 1-10.

Καρατράντος, Τ. (2017). *Η Βίαιη Ριζοσπαστικοποίηση στην Ελλάδα*. Ανάκτηση Ιανουάριος 12, 2019, από Le Courrier Diplomatique: <http://www.lecourrierdiplomatique.eu/2017/10/i-viai-rizospastikopiisi-stin-ellada/>

ΚΕΠΕ. (2017). *Οικονομικές Εξελίξεις*. Τετραμηνιαία έκδοση του ΚΕΠΕ (Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών).

Κορρές, Γ., Λαδιάς, Χ., & Κόκκινου, Α. (2017). *Κρίση Χρέους και Οικονομική Ανάπτυξη στην ΕΕ*. Ανάκτηση Οκτώβριος 4, 2018, από <https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/inoek/article/viewFile/796/827>

Κωνσταντακόπουλος, Γ., Τσούβελας, Γ., & Κονταξάκης, Β. (2018). Υπάρχει επίδραση της οικονομικής ύφεσης στην εγκληματικότητα; Αναλύοντας τα δεδομένα από την πρόσφατη διεθνή και ελληνική κρίση. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 35 (1), σσ. 36-45.

Λώλος, Σ. (2011). *Η ιστορία του χρέους από το 1974: Πώς επηρεάστηκε η μαύρη τρύπα της οικονομίας σε κάθε περίοδο διακυβέρνησης*. ΤΑ ΝΕΑ.

Μαλλιάρου, Μ., & Σαράφης, Π. (2012). Οικονομική κρίση. Τρόπος επίδρασης στην υγεία των πολιτών και στα συστήματα υγείας. *Το Βήμα του Ασκληπιού*, 11 (1), σσ. 202-212.

Ματσαγγάνης, Μ., Λεβέντη, Χ., Καναβιτσά, Ε., & Φλεβοτόμου, Μ. (2016). *Μια Αποδοτικότερη Πολιτική για την Καταπολέμηση της Ακραίας Φτώχειας*. diaNEOsis.

Μπασαράς, Α. (2013). *Ελληνική Οικονομική Κρίση. Ανασκόπηση, Ανάλυση και Προοπτική*. Ανάκτηση Οκτώβριος 4, 2018, από <http://www.elesme.gr/elesmegr/ellinikioikonomikikrisis.pdf>

Οικονομίδης, Γ., & Τριαντόπουλος, Χ. (2017). *Υπάρχει περιθώριο για κοινωνική συνεννόηση; Σε κρίσιμους τομείς οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας*. Οικονομική & Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδος (ΟΚΕ).

Οικονόμου, Μ., Χαρίτση, Μ., Πέππου, Λ., Διέτη, Ε., & Σουλιώτης, Κ. (2018). Η ψυχική υγεία στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης: Κοινωνικοοικονομικοί προσδιοριστές της κατάθλιψης. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 35 (1), σσ. 17-26.

ΣΕΒ. (2018). Ανάπτυξη 2019: Να προσέχουμε για να έχουμε. *Οικονομία & Επιχειρήσεις: Εβδομαδιαίο Δελτίο για την Ελληνική Οικονομία*, 166, σσ. 1-9.

Τότσικας, Α. (2015). *Οικονομικές κρίσεις και χρεοκοπία στην Ελλάδα (19ος – 20ος αιώνας)*. Ανάκτηση Οκτώβριος 4, 2018, από

<http://www.rietas.gr/images/politicaingreek/greekhistory15.pdf>

Τράα, Μ. (2018). *Συμμετοχή στην εργασία και ανεργία, συνέπειες της κρίσης*.

Ανάκτηση Οκτώβριος 4, 2018, από Η Καθημερινή:

<http://www.kathimerini.gr/983919/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/symmetoxh-sthn-ergasia-kai-anergia-synepeies-ths-krishs>

Τράπεζα της Ελλάδος. (2014). *Το Χρονικό της Μεγάλης Κρίσης 2008 - 2013*. Τράπεζα της Ελλάδος.

Διαδικτυακές Πηγές

<https://www.amna.gr/home/article/229590/Ola-ta-bimata-tis-kubernisis-eos-ti-lixi-tou-programmatos-alla-kai-meta-tin-exodo-apo-auto>

<http://www.antinews.gr/action.read/ellada/5-maiou-2010-otan-i-marfin-sokare-to-panellinio/4.106775>

https://www.carnegiecouncil.org/publications/articles_papers_reports/787/:pf_printable?1/6Migrants

<https://www.cnn.gr/oikonomia/story/157120/h-ellada-protathlitria-oosa-sta-forologika-vari>

<http://www.ekathimerini.com/210585/article/ekathimerini/news/human-capital-is-greeces-no-1-export>

http://elam.gr/public/images/news/31/attachment_7hhjo.pdf

<http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=130472>

<http://www.enet.gr/?i=issue.el.home&date=04/03/2010&id=137789>

https://www.ethnos.gr/ellada/8698_alexis-grigoropoylos-ethnosgr-sta-simeia-opoy-graftike-i-istoria-vid

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/LSU/?uri=CELEX%3A32002R1221>

http://europa.eu/50/docs/070130_youthplan/the_social_and_economic_model_en.pdf

www.huffingtonpost.gr/2016/01/31/politiki-oikonomia-koinwnia-afalistiko-n_9120668.html

https://www.huffingtonpost.gr/entry/e-istoria-toe-makedonikoe-zetematos-kai-e-stases-ellenikes-keverneses-apananti-sta-skopia_gr_5c439bbce4b027c3bbc252c7

<https://www.iefimerida.gr/news/390190/i-ellada-ehei-megalytero-pososto-kokkinon-daneion-me-argoys-rythmoys-o-exodikastikos>

<https://www.in.gr/2017/09/25/economy/ektos-diadikasias-yperbolikoy-dimosionmikoy-elleimματος-i-ellada/>

<https://www.in.gr/2018/06/21/world/prosfygiko-allakse-tin-eyropi/>

<https://www.in.gr/2018/05/04/economy/oikonomikes-eidiseis/arxi-tis-tragodias-okto-xronia-apo-tin-ypografi-tou-protou-mnimoniou/>

<https://www.in.gr/2011/06/15/economy/se-nea-istorika-ypsila-epipeda-ta-spreads-twn-ellinikwn-omologwn/>

<http://www.kathimerini.gr/505659/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/to-provlhma-ths-ellhnikhs-antagwnistikothtas>

<http://www.kathimerini.gr/983199/gallery/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/oosa-rekor-ay3hsewn-twn-forwn-sthn-ellada-th-dietia-2015-2016>

<https://www.news247.gr/oikonomia/oi-deka-oikonomikoi-stathmoi-ton-mnimonion-kai-oi-aities-tis-krisis.6641361.html>

<https://www.protothema.gr/economy/article/613926/apologismos-sok-non-stop-to-kourema-tou-katotatou-misthou-stin-ellada->

<https://www.protothema.gr/politics/article/503833/deite-live-upiresiaki-prothupourgos-orkizetai-i-vasiliki-thanou/>

<https://www.protothema.gr/politics/article/814364/deite-live-to-diaggelma-tsipra-apo-tin-ithaki/>

<http://policenet.gr/article/η-ιστορία-των-ματ-φωτογραφίες>

<http://www.skai.gr/news/greece/article/387409/aigialitida-zoni-kai-casus-belli-istoria-kai-theseis-elladas-kai-tourkias-24-10-2018/>

<http://s.kathimerini.gr/resources/article-files/symfwnia--2.pdf>

<https://www.tovima.gr/2010/03/05/society/xrisi-ximikwn-se-baros-toy-br-m-glezoy-sto-syllalitirio-toy-syntagmatos/>

<https://www.protothema.gr/greece/article/853156/auxisi-40-stis-afixeis-metanaston-stin-ellada-to-2018/>

<http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data>